

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 34

ΘΕΜΑ: Η περιγραφή του ενταφιασμού των Αθηναίων που σκοτώθηκαν τον πρώτο χρόνο του Πελοποννησιακού πολέμου

ΤΑ ΣΤΑΔΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΠΙΤΑΦΙΑΣ ΤΕΛΕΤΗΣ
ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ

- Πρόθεση των νεκρών σε σκηνή για δυο μέρες (.....τὰ μὲν ὅσῃ προτίθενται τῶν ἀπογενομένων πρότριτα σκηνὴν ποιήσαντες.....)
- Προσφορά προς τους νεκρούς (λουλούδια, στεφάνια, αρώματα, σκεύη)
(..... καὶ ἐπιφέρει τῷ αὐτοῦ ἕκαστος ἣν τι βούληται)
- Εκφορά · κηδεῖα την τρίτη μέρα. Τα αμάξια έσερναν δέκα λάρνακες κυπαρισσένιες (μια για κάθε φυλή) και ένα φέρετρο στρωμένο με νεκρικό σεντόνι μεταφέρεται τιμητικά στα χέρια. Το φέρετρο ήταν γι'αυτούς που δε βρέθηκαν τα σώματά τους μετά τη μάχη (κυρίως αὐτῶν που χάνονταν στις ναυμαχίες).
(.....λάρνακας κυπαρισσίνας ἄγουσιν ἅμαξαι, φυλῆς ἐκάστης μίαν..... μίᾱ δὲ κλίνη φέρεται ἐστρωμένη τῶν ἀφανῶν.....)
- Νεκρική πομπή από την αγορά μέχρι τον Κεραμεικό (δημόσιο νεκροταφείο), στην οποία μπορούσε όποιος ήθελε, και από τους ντόπιους και από τους ξένους, να παρευρεθεί (... ξυνεκφέρει δὲ ὁ βουλόμενος ἀστῶν καὶ ξένων).
- Θρήνος από γυναίκες συγγενείς (καὶ γυναῖκες πάρειςιν αἱ προσήκουσαι ἐπὶ τὸν τάφον ὀλοφυρόμεναι)
- Ταφή
- Εκφώνηση επιτάφιου λόγου από Αθηναίο πολίτη.

ΣΥΓΚΡΙΣΗ
ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΤΑΦΙΚΩΝ ΕΘΙΜΩΝ,
ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟ ΚΕΦ. 34,
ΜΕ ΤΑ ΣΗΜΕΡΙΝΑ.

Αρχαία εποχή	Σύγχρονη εποχή
πρόθεση	-έκθεση της σορού επιφανών προσώπων για λαϊκό προσκύνημα -απόθεση λουλουδιών και στεφάνων στο φέρετρο και στο μνήμα
προσφορά	• τιμητική περιφορά της σορού επιφανών προσώπων • πομπή από την εκκλησία στο νεκροταφείο για τους απλούς πολίτες
εκφορά	
φέρετρο για τους «άφανείς»	-μνημείο άγνωστου στρατιώτη και κενοτάφια
θρήνος	-αγρύπνια και μοιρολόγι του νεκρού
συμμετοχή ξένων	-συμμετοχή ξένων σε κηδείες επιφανών προσώπων
επιτάφιος λόγος	-επικήδειος λόγος

ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 34 ΔΕΙΝΕΤΑΙ Ο ΣΕΒΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΠΡΟΣ

τους προχόνους

-«κρατώντας το πατροπαράδοτο έθιμο»
Η πόλη αντιλαμβάνεται το χρέος της όχι μόνο προς τους ζωντανούς και τους παρόντες νεκρούς, αλλά και προς τους προχόνους.

τους νεκρούς των πολέμων

-«τέλεσαν με δημόσια δαπάνη την κηδεία»
-αναλυτική περιγραφή της τελετής των Επιταφίων
-ειδική οστεοθήκη για τους αγνοούμενους
-ταφή στο δημόσιο νεκροταφείο που βρίσκεται στο πιο ωραίο προάστιο της πόλης
-ειδική διάκριση και μέριμνα για την ξεχωριστή ανδρεία των Μαραθωνομάχων
-εκφώνηση επιταφίου λόγου από σημαντική προσωπικότητα της πόλης
Συνεπώς, η πόλη της Αθήνας τιμά τους νεκρούς της όχι μόνο λόγω αλλά και έργω.

τις δημοκρατικές αρχές και αξίες

-την εκφορά ακολουθεί όποιος θέλει από τους πολίτες (δεν τους αναγκάζει κανείς)
-δεν απαγορεύεται η συμμετοχή των ξένων
-επιτρέπεται η συμμετοχή των χυναικών (έστω κι αν δεν παίρνουν μέρος στην πομπή)
-η πόλη ορίζει (εκλέχει) τον ομιλητή (δεν επιβάλλεται)
-η επιλογή βασίζεται σε αξιοκρατικά κριτήρια («επιβάλλεται με το κύρος του»)
-ο ομιλητής σέβεται το ακροατήριό του (μιλά από βήμα κατασκευασμένο έτσι, ώστε να ακούχεται από το μεγαλύτερο μέρος του πλήθους).

Προβάλλεται το ανώτερο πολιτιστικό επίπεδο της πόλης των Αθηνών και ο δημοκρατικός χαρακτήρας του πολιτεύματός της.
Έντεχνα ο Θουκυδίδης μας προετοιμάζει για τον Επιτάφιο λόγο του Περικλή, που θα ακολουθήσει, και μας προϊδεάζει για τις βασικές ιδέες του λόγου που θα ακουστεί στη συνέχεια.

«έτσι λοιπόν γίνεται η ταφή τους»

Ο Θουκυδίδης δεν απευθύνεται μόνο στο αθηναϊκό κοινό, το οποίο άλλωστε γνώριζε πολύ καλά τα σχετικά με την ταφή των νεκρών του πολέμου.
Απευθύνεται στους μη Αθηναίους αναχνώστες του, σύγχρονους και μεταγενέστερους (δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι βασικός στόχος του ήταν να καταστεί το έργο του **«κτῆμα ἐς αἰή»**).

ΣΧΟΛΙΑΣΤΕ ΤΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΤΩΝ ΡΗΜΑΤΩΝ ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΝΤΑΙ ΣΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 34

Κυριαρχεί η χρήση του ενεστώτα (κυρίως στην περιγραφή των Επιταφίων), όπως επίσης και εχκλίσεων με παροντική σημασία και γενικότερα η χρήση των εξακολουθητικών χρόνων (Ενεστώτα-Παρατατικού).

Με τον τρόπο αυτό δίνεται με παραστατικότητα και δραματικότητα το πατροπαράδοτο έθιμο των Αθηναίων.

Η χρήση τους δικαιολογείται και από το γεγονός ότι το έθιμο εξακολούθησε να τηρείται και στα χρόνια που ο Θουκυδίδης έγραφε το έργο αλλά και αργότερα. Η χρήση αορίστου περιορίζεται σε γεγονότα που έχουν ήδη συμβεί στο παρελθόν (π.χ. η δυσία των Μαραθωνομάχων).

ΣΕ ΠΟΙΑ ΣΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΔΙΑΦΑΙΝΕΤΑΙ (ΠΙΘΑΝΟΤΑΤΑ) Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΓΝΩΜΗ/ ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ;

Παρά το φαινομενικά ουδέτερο και περιγραφικό χαρακτήρα του κεφαλαίου, διαφαίνεται έμμεσα ο θαυμασμός του Θουκυδίδα προς τον Περικλή. Μπορεί να μη γίνεται άμεση αναφορά σε αυτόν, αλλά με έμμεσο τρόπο τον χαρακτηρίζει ως άνθρωπο που θεωρείται πολύ συνετός (δοκῇ μὴ ἀξύνετος εἶναι) και επιβάλλεται με το κύρος του (ἀξιῶσει προήκη), καθώς τα στοιχεία αυτά παρουσιάζονται και ως κριτήρια επιλογής του ομιλητή του επιταφίου λόγου.

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 35

«Οἱ μὲν πολλοὶ ... ἐπαινοῦσι τὸν προσθέντα τῷ νόμῳ τὸν λόγον τόνδε»

Ο Περικλής, όμως, διαφωνεί. Γιατί;

Έχουμε διαφοροποίηση του ομηρικού ιδεώδους («μύθων τε ῥητῆρ ἔργων δὲ πρῆκτῆρ»)· ενώ ο συνδυασμός έργου και λόγου θεωρείται το ιδανικό, στο σημείο αυτό δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στο έργο.

1. «ἐμοὶ δὲ ἄρκοῦν ἂν ἐδόκει εἶναι ἀνδρῶν ἀγαθῶν ἔργῳ γενομένων ἔργῳ καὶ δηλοῦσθαι τὰς τιμὰς, οἷα καὶ νῦν... ὁρᾶτε»

Ο Περικλής διαφωνεί με την εκφώνηση του επιταφίου λόγου, σε αντίθεση με τους περισσότερους ρήτορες, που μίλησαν σε ταφή νεκρών πολέμου. Επιθυμεί μιαν έμπρακτη εκδήλωση τιμής για εκείνους που έδειξαν έμπρακτα την ανδρεία τους. Τα έργα πρέπει να τιμώνται με έργα (ἔργῳ - ἔργῳ, βλ. ΟΕΔΒ σ. 59). Τέτοια έργα είναι όσα έβλεπαν οι ακροατές του χύρω από την τελετή της ταφής (οἷα καὶ νῦν ὁρᾶτε) (βλ. Κεφ. 34). Τα ορατά έργα της ταφής τιμούν τους νεκρούς με έναν τρόπο διαφορετικό από το λόγο: δεν είναι ενός μόνου ανθρώπου η έκφραση, ούτε αλλάζουν από χρονιά σε χρονιά. Τα έργα της ταφής έχουν τη δύναμη να κρατήσουν σταθερά υγωμένη τη δόξα των νεκρών.

2. «καὶ μὴ ἐν ἐνὶ ἀνδρὶ πολλῶν ἀρετὰς κινδυνεύεσθαι εὖ τε καὶ χεῖρον εἰπόντι πιστευθῆναι»

Με το ἀρετὰς - εἰπόντι ο ρήτορας ξαναπαίρνει την αντίθεση έργου - λόγου: της «ἀρετῆς» γέννημα το έργο, του «εἰπόντος» ο λόγος (Ι. Κακριδής).

3. «χαλεπὸν γὰρ τὸ μετρίως εἰπεῖν ἐν ᾧ μόλις καὶ ἡ δόκησις τῆς ἀληθείας βεβαιοῦται»

Το «μετρίως εἰπεῖν» είναι το ιδανικό κατά τον ομιλητή. Θα πρέπει να πει ό, τι χρειάζεται, ό,τι ανταποκρίνεται στα γεγονότα, ό,τι έχουν κάνει οι νεκροί και επομένως δημιουργείται μια άλλη αντίθεση: ἀλήθεια - βεβαίωσις, ρήτορας - ακροατής. Από το σημείο αυτό, ο ρήτορας φαίνεται να χάνει από μπροστά του τους νεκρούς με τα έργα τους και απέναντί του βρίσκονται οι ακροατές, οι οποίοι διακρίνονται σε δύο κατηγορίες:

Διάκριση ακροατών

ξυνειδότες και άρα εὔνοι:

είναι αυτοί που έχουν άμεση αντίληψη και προσωπική πείρα, οι οποίοι αν και χωνρίζουν (ἐπίστανται), επιθυμούν (βούλονται) να ακούσουν στον υπέρτατο βαθμό τον έπαινο, ο οποίος συνεπάγεται και την αυτοεξύγωση τους, αφού πήραν μέρος στις μάχες.

ἄπειροι:

όσοι δεν έχουν προσωπική πείρα των γεγονότων. Αυτοί θα αντιμετωπίσουν με σκεπτικισμό και δυσπιστία τον έπαινο του ρήτορα. Τα στοιχεία αυτά ενισχύονται και από την έμφυτη τάση του ανθρώπου να νιώθει φθόνο, όταν ακούει κάτι πάνω από τις δυνατότητές του.

Σε ποιους αποδίδεται ο χαρακτηρισμός ἄπειροι:

Οι Αθηναίοι του 430 π.Χ. είναι δύσκολο να χαρακτηριστούν ως ἄπειροι, καθώς είχαν άμεση γνώση των γεγονότων, αλλά και του μεγαλείου και της δόξας της Αθήνας. Πιθανότατα, ο χαρακτηρισμός αφορά τους Αθηναίους του 404 π.Χ., οι οποίοι βίωσαν την ήττα και τις συνέπειές της, δε χώνρισαν την Αθήνα στην ακμή της και αμφισβήτησαν την επιλογή του Περικλή να οδηγήσει την πόλη σε πόλεμο. Αφού ο στόχος του Θουκυδίδη ήταν το έργο του να καταστεί **κτῆμα ἐξ_αεί, δε θα πρέπει να αποκλείσουμε την πιθανότητα ο χαρακτηρισμός να απευθύνεται στο μελλοντικό αναγνώστη του λόγου, ο οποίος, ενδεχομένως, θα αμφισβητήσει την αξιοπιστία και την ακρίβεια των όσων παραθέτει ο Περικλής.**

Τελικά ο Περικλής

«χρή καὶ ἐμὲ ἐπόμενον τῷ νόμῳ πειραῖσθαι ὑμῶν τῆς ἐκάστου βουλήσεως τε καὶ δόξης τυχεῖν ἐπὶ πλείστον».

Ο ρήτορας ακολουθεῖ την παράδοση, καθώς αυτή **«ἐδοκιμάσθη τοῖς πάλαι καλῶς ἔχειν».**

**ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ
ΑΠΟ ΤΑ ΠΡΟΟΙΜΙΑ ΤΟΥ ΤΥΠΙΚΟΥ ΕΠΙΤΑΦΙΟΥ ΛΟΓΟΥ:**

- ☞ Δεν επαινεί αυτόν που πρόσθεσε στο έθιμο τον επιτάφιο λόγο.
- ☞ Στέκεται κριτικά απέναντι στην παράδοση των επιταφίων λόγων.
- ☞ Η διάκριση του ακροατηρίου σε **ξυνειδότες και άπείρους**, ενώ συνήθως στα προοίμια όλων των ρητορικών λόγων γίνεται προσπάθεια από το ρήτορα να κερδίσει την εύνοια του ακροατηρίου (captatio benevolentiae).

ΣΤΟΧΟΙ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΑΥΤΕΣ ΤΙΣ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΙΣ:

- ☞ Οι διαφοροποιήσεις του συνιστούν ρητορικό παράδοξο, πράγμα που τον βοηθά να κερδίσει το ενδιαφέρον των ακροατών – αναγνωστών.
- ☞ Προϊδεάζει για τις διαφοροποιήσεις που θα ακολουθήσουν και που παρεκκλίνουν από την τυπική δομή του επιταφίου λόγου.
- ☞ Τον βοηθούν να καταθέσει τις δικές του απόψεις για την εκφώνηση των επιταφίων λόγων.

Χαρακτηρισμός του Περικλή

- ☞ Άνθρωπος που τολμά να διαφοροποιηθεί και αντίθετα με τους ρήτορες άλλων επιταφίων αμφισβητεί την αποτελεσματικότητα των επιτάφίων λόγων.
- ☞ Ορθολογιστής και με πρακτικό πνεύμα όταν υποστηρίζει την έμπρακτη απόδοση τιμών στους νεκρούς του πολέμου.
- ☞ Βαδύς γνώστης της ανθρωπίνης ψυχολογίας, πράγμα που φαίνεται στη διάκριση του ακροατηρίου σε ξυνειδότες και άπειρους. Άνθρωπος με διεισδυτική ματιά και με πείρα της ζωής.
- ☞ Εραστής του μέτρου (μετρίως εἰπεῖν). Ανάκληση στη μνήμη του αναχνώστη της φράσης του Θουκυδίδη (ὅσον τε γὰρ χρόνον προύστη τῆς πόλεως ἐν τῇ εἰρήνῃ μετρίως ἐξηγεῖτο, 2.65).
- ☞ Δημοκρατικός ηγέτης που σέβεται την άποψη των περισσότερων, γι' αυτό προχωρεί στην εκφώνηση του λόγου ακολουθώντας το έδιμο και πειθαρχώντας στην παράδοση.
- ☞ Δεινός χειριστής του λόγου.

Οι αντιθέσεις του κεφαλαίου 35

α' όρος αντίθεσης

Οἱ μὲν πολλοί
ἐν ἐνὶ ἀνδρὶ εἰπόντι
ὁρᾷτε
εἰρηκότων, λόγον,
ἀγορεύεσθαι
ὁ ξυνειδὼς καὶ εὖνους
ἀκροατῆς
ἐνδεεστέρως δηλοῦσθαι

β' όρος αντίθεσης

ἐμοὶ δέ
πολλῶν ἀρετὰς
ἀκροατῆς, ἀκούοι, ἤκουσε
ἔργῳ γενομένων, ἔργῳ καὶ
δηλοῦσθαι
ὁ τε ἄπειρος
πλεονάζεσθαι

Κοινά σημεία στην αρχή και στο τέλος του κεφ. 35

αρχή κεφαλαίου 35	τέλος κεφαλαίου 35
τοῖς πάλαι	εἰρηκότων
καλῶς ἔχειν	ὥς καλὸν
χρὴ ἐμέ	ἐμοί
τῷ νόμῳ	τῷ νόμῳ

Κυκλική πορεία: Ο ρήτορας στο τέλος του προοιμίου επανέρχεται στο έδιμο του επιτάφιου λόγου, τελειώνει δηλαδή όπως άρχισε (νόμῳ). Σηματοδοτεῖται η ολοκλήρωση της ενότητας του λόγου. Κλείνει όλη τη θεωρητική περιπλάνηση επιστρέφοντας εκεί απ' όπου ξεκίνησε.

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 36

ΘΕΜΑ: Εγκώμιο των προγόνων, των πατέρων και της σύγχρονης γενιάς. Υποδήλωση του δέματος του Επιταφίου.

→ **ΠΡΟΓΟΝΟΙ** (Από τη μυθική εποχή ως το τέλος των Περσικών Πολέμων, 479π. Χ.)

Ἄρξομαι δὲ ἀπὸ τῶν προγόνων πρῶτον: Α΄ Γενιά της Αθηναϊκής Ιστορίας (ΥΑΠ σ. 25)

Η ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΓΟΝΟΥΣ ΓΙΝΕΤΑΙ: α. Εξαιτίας του θαυμασμού για τους προγόνους (πρότυπα αρετής)
β. Το έργο των νεκρών παίρνει αξία με το να εμφανίζεται ως αντάξια συνέχεια του έργου των προγόνων (ΟΕΔΒ σ. 13)

Ἐπαινος προγόνων:

Επικεντρώνεται σε δύο σημεία: α. τὴν γὰρ χώραν οἱ αὐτοὶ αἰεὶ οἰκοῦντες : Αυτόχθονον. Οι Αθηναίοι καυχόνταν για την **αυτοχθονία** τους, γεννήθηκαν στα σπλάχνα της Αθηναϊκής γης.

β. διαδοχῇ τῶν ἐπιγιγνομένων μέχρι τοῦδε ἐλευθέραν δι' ἀρετὴν παρέδωσαν:

Αρετή, με τη σημασία που έχει στον Όμηρο και ταυτίζεται με την πολεμική αρετή, την παλικάριά, τη γενναιότητα. Με τη γενναιότητα που έδειξαν οι πρόγονοι κληροδότησαν στις κατοπινές γενιές μια πατρίδα ελεύθερη.

→ **ΠΑΤΕΡΕΣ** (479-445π.Χ.)

Καὶ ἐκεῖνοί τε ἄξιοι ἐπαίνου καὶ ἔτι μᾶλλον οἱ πατέρες ἡμῶν· κτησάμενοι γὰρ πρὸς οἷς ἐδέξαντο ὅσῃν ἔχομεν ἀρχὴν οὐκ ἀπόνως ἡμῖν τοῖς νῦν προσκατέλιπον: **Β΄ Γενιά της Αθηναϊκής Ιστορίας: Οἱ πατέρες ἡμῶν** (ΥΑΠ σ. 25)

Προσφορά πατέρων: α. κληρονόμησαν (ἐδέξαντο) μιαν ελεύθερη Αθήνα

β. δημιούργησαν μια μεγάλη δύναμη με κόπους και θυσίες (ἀρχὴν, οὐκ ἀπόνως)

γ. και τα δύο αυτά τα κληροδότησαν στους συγχρόνους του Περικλή (προσκατέλιπον),
θεμελιώνοντας την Αθηναϊκή ηγεμονία.

→ **Η ΓΕΝΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ** (445-431 π. Χ.)

καὶ τὰ πλείω αὐτῆς αὐτοὶ ἡμεῖς οἱ νῦν ἔτι ὄντες μάλιστα ἐν τῇ καθεστηκυῖα ἡλικίᾳ ἐπηυξήσαμεν καὶ τὴν πόλιν τοῖς πᾶσι παρεσκευάσαμεν καὶ ἐς πόλεμον καὶ ἐς εἰρήνην αὐταρκεστάτην

Γ' Γενιά της Αθηναϊκής Ιστορίας : Η γενιά του Περικλή (ΥΑΠ σ. 25).

Αύξηση της δύναμης της Αθήνας – Εσωτερική οργάνωση : α) εδραίωση δημοκρατικών θεσμών

β) ενίσχυση ναυτικής δύναμης

γ) ανάπτυξη εμπορίου και βιοτεχνίας

δ) ανάδειξη Αθήνας σε πνευματικό κέντρο όλης της Ελλάδας

ΠΡΟΘΕΣΗ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ (κύρια ιδέα του Επιταφίου)

«ἀπὸ δὲ οἷας τε ἐπιτηδεύσεως ἤλθομεν ἐπ' αὐτὰ καὶ μεθ' οἷας πολιτείας
καὶ τρόπων ἐξ οἷων μεγάλα ἐγένετο,
ταῦτα δηλώσας πρῶτον εἶμι καὶ ἐπὶ τὸν τῶνδε ἔπαινον»

(ΥΑΠ, σ. 26 και ΟΕΔΒ, σ.14, 61)

- **Επιτήδευσις:** Αρχές που στηρίζουν τις πράξεις μας, που διέπουν τη συμπεριφορά μας. Κατά τον Ι. Κακριδή ο όρος αναφέρεται «στο γενικό πνεύμα που διαμορφώνει τη ζωή».
- **Πολιτεία:** «δημόσια ζωή σε κάθε της έκφραση» (Ι. Κακριδής, σ. 18), το πολίτευμα, η πολιτειακή οργάνωση και δομή, οι κανόνες λειτουργίας της δημόσιας ζωής.
- **Τρόποι:** «πώς σκέφτεται και ενεργεί ο άνθρωπος σαν ιδιώτης πιο πολύ –στο σπίτι του μέσα, ακόμα σαν τεχνίτης και σαν επιστήμονας» (Ι. Κακριδής, σ. 36). Τα στοιχεία του χαρακτήρα του Αθηναίου πολίτη, η διαγωγή και το ήθος του, όπως εκδηλώνεται στις διαπροσωπικές του σχέσεις, στις επαγγελματικές του δραστηριότητες και στις πνευματικές του αναζητήσεις.

ΓΕΝΕΣΙΟΥΡΓΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΑΚΜΗΣ

ΤΡΟΠΟΙ ΜΕ ΤΟΥΣ ΟΠΟΙΟΥΣ Ο ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΕΞΥΨΩΝΕΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΑΣ

A. ΜΟΡΦΙΚΑ

1. Η πολυσυλλαβία

Οι χενιές των Αθηναίων

οί πρόγονοι
οί πατέρες ήμῶν
ἡμεῖς οἶδε οἱ νῦν ἔτι ὄντες μάλιστα ἐν τῇ
καθεστηκυία ἡλικίᾳ

Το ἔργο τους

οἰκοῦντες ... παρέδωκαν
κτησάμενοι...προσκατέλιπον
ἐπηυξήσαμεν καὶ
παρεσκευάσαμεν

2. Η χρήση του υπερθετικού βαθμού (αὐταρκεστάτην) για το ἔργο της δικῆς του χενιάς.

B. ΜΕ ΤΗΝ ΚΛΙΜΑΚΩΣΗ ΤΟΥ ΕΠΑΙΝΟΥ ΚΑΘΕ ΓΕΝΙΑΣ:

(οι πρόγονοι) ἄξιοι ἐπαίνου

(οι πατέρες) ἔτι μᾶλλον (ἄξιοι ἐπαίνου)

Λογικά λοιπόν εμεῖς (η γενιά του Περικλή) ἀξιζουμε το μέγιστο ἔπαινο (Φυσικά, κάτι τέτοιο δε θα μπορούσε να ειπωθεῖ ἀπό τον ἴδιο τον Περικλή, ἀφήνεται ὁμως ἔμμεσα να ἐννοηθεῖ).

ΠΟΥ ΑΠΟΣΚΟΠΕΙ Ο ΕΠΑΙΝΟΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΑΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ;

- Στην τόνωση του ηθικού των Αθηναίων: δεν πρέπει να ξεχνάμε ὅτι βρισκόμαστε στην ἀρχή ενός πολέμου, ο οποίος προβλέπεται να εἶναι μακροχρόνιος και δύσκολος.
- Να συναισθανθοῦν οι Αθηναῖοι το μέγεθος της ευθύνης τους ἀπέναντι στο ἔργο των προγόνων.
- Στην προβολή ἐκ μέρους του Θουκυδίδη του μεγαλείου της Αθήνας του Περικλή. Ἀν σκεφτοῦμε ὅτι, πιθανότατα, ὅταν ο Θουκυδίδης ἔγραφε την ἱστορία του, η Αθήνα του Περικλή ἦταν ἤδη παρελθόν και εἶχε περάσει πια στη σφαῖρα των προγόνων. Συνεπώς, πρέπει να της ἀποδοθεῖ ο ἀνάλογος ἔπαινος.

ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΦ. 36 ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΥΠΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΩΝ ΕΠΙΤΑΦΙΩΝ ΛΟΓΩΝ (ΟΕΔΒ, Σ.13)

- Η διάκριση των προγόνων σε προγόνους και πατέρες
- Ο έμμεσος έπαινος που γίνεται στη γενιά του Περικλή.
- Η κλιμάκωση του επαίνου των πατέρων, προγόνων και της δικής του γενιάς.
- Η παράλειψη των πολεμικών κατορθωμάτων των προγόνων.
- Η απόφαση του Περικλή να επικεντρωθεί στην «ἐπιτήδευσιν», «την πολιτείαν» και τους «τρόπους», τους παράγοντες που μετέτρεψαν την Αθήνα σε μεγάλη δύναμη.

ΣΥΓΚΛΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΤΥΠΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΩΝ ΕΠΙΤΑΦΙΩΝ ΛΟΓΩΝ (ΟΕΔΒ, Σ.13)

- Ο λόγος του Περικλή θα ξεκινήσει με αναφορά / έπαινο στους προγόνους, όπως συμβαίνει σε όλους τους επιτάφιους λόγους.
- Εγκώμιο της αττικής γης και της αυτοχθονίας των Αθηναίων.
- Η αναφορά στα κατορθώματα των προγόνων (έστω κι αν τελικά παραλείπονται).
- Η πρόθεση του Περικλή να φτάσει και στον έπαινο των παρόντων νεκρών (τυπικό στοιχείο των επιταφίων λόγων).

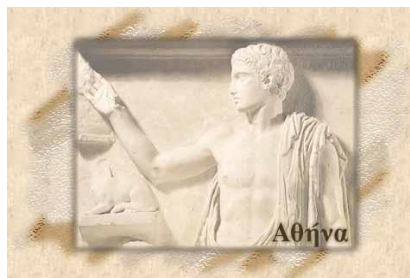
ΣΧΟΛΙΑΣΤΕ ΤΙΣ ΠΙΟ ΚΑΤΩ ΦΡΑΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΗ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΚΕΦ. 36.

«δίκαιον γὰρ αὐτοῖς καὶ πρέπον δὲ ἅμα ἐν τῷ τοιῷδε τὴν τιμὴν ταύτης τῆς μνήμης δίδοσθαι»

Το **δίκαιο** είναι αυτό που πηγάζει από το δεσπισμένο (γραπτό) νόμο,
το **πρέπον** είναι αυτό που πηγάζει από την έννοια του χρέους, του σεβασμού, της ηθικής υποχρέωσης (ἀγραφος νόμος).

«νομίζων ἐπὶ τε τῷ παρόντι οὐκ ἂν ἀπρεπῇ λεχθῆναι αὐτὰ καὶ τὸν πάντα ὅμιλον καὶ ἀστῶν καὶ ξένων
ξύμφορον εἶναι ἐπακοῦσαι αὐτῶν»

Επανέρχεται η έννοια του πρέποντος (ἀπρεπῇ), όχι όμως και του δικαίου. Αντιθέτως χρησιμοποιείται το επίθετο «ξύμφορον» (ωφέλιμο), το οποίο ξαφνιάζει τον ακροατή-αναγνώστη. Κι όμως, όφελος θα υπάρξει και για τον Αθηναίο ακροατή και για τον ξένο («ἀστῶν καὶ ξένων»: προσέξτε πόσο στενά συνδέεται με το κεφ. 34 με το οποίο ο λόγος αποτελεί ένα ενιαίο σύνολο). Ο Αθηναίος που θα ακούσει το λόγο θα νιώσει το ηθικό του να ανεβαίνει, ακούχοντας τα κατορθώματα των προχόνων του και της δικής του γενιάς. Ο ξένος θα ωφεληθεί, καθώς μπροστά του θα έχει παρουσιαστεί ένα πρότυπο πολιτείας και τρόπων ζωής, το οποίο θα μπορούσε να μιμηθεί κι ο ίδιος (έμμεση παρουσίαση της Αθήνας ως μορφωτικού κέντρου). Όφελος θα υπάρξει και για τον αναγνώστη (κάθε εποχής) του έργου του Θουκυδίδη, κυρίως με την έννοια της ιστορικής γνώσης που θα αποκτήσει. Με την επανάληψη των ίδιων ή παρόμοιων εννοιών στην αρχή και στο τέλος του κεφαλαίου επιτυγχάνεται η ενότητα του κειμένου. Με αυτό το κυκλικό κλείσιμο το κείμενο «αποστροχυλώνεται» (κατά τον Ι.Φ. Κακριδή).

ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 37

Θέμα: Έπαινος της πολιτείας και των τρόπων ζωής του Αθηναίου πολίτη.

ΠΟΛΙΤΕΙΑ

- το αθηναϊκό πολίτευμα δεν είναι μόνο **πρωτότυπο** αλλά και **πρότυπο** (πολιτεία οὐ ζηλούση ... παράδειγμα δὲ μᾶλλον...ἢ μιμούμενοι...): πιθανότατα υπάρχει υπαινιγμός για το πολίτευμα της Σπάρτης και τις επιδράσεις που δέχτηκε, σύμφωνα με την παράδοση από την Κρήτη (δες και ΥΑΠ σ. 27). Κατά τον Κακριδή εδώ δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην **αυτάρκεια** και στη σταθερότητα του αθηναϊκού πολιτεύματος και όχι στο δανεισμό και κυρίως στην **παιδευτική αξία** του (παράδειγμα) για όλους τους άλλους Έλληνες.
- Το πολίτευμα ορίζεται ως **δημοκρατία** (δημοκρατία κέκληται), γιατί η εξουσία βρίσκεται στα χέρια του δήμου (διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἄλλ' ἐς πλείονας οἴκεῖν). Επικρατεῖ η αρχή της πλειοψηφίας. Έντονη η αντίθεση με το πολίτευμα της Σπάρτης, όπου η εξουσία βρίσκεται στα χέρια ὀλίγων.
- Στη δημοκρατία της Αθήνας επικρατεῖ η **ισονομία/ ισοπολιτεία** (μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους...πᾶσι τὸ ἴσον): ὅλοι είναι ἴσοι ἀπέναντι στους νόμους και ὄχι οἱ πλείονες.
- Βασικό στοιχείο του πολιτεύματος είναι η **αξιοκρατία** (κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν...ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται): οἱ πολῖτες ἐπιλέχονται στα ἀξιώματα της πολιτείας με βάση την ικανότητά τους (ἀρετῇ) αλλά και τη διάθεσή τους για προσφορά.
- Απουσιάζουν οἱ κοινωνικές διακρίσεις** (οὐδ' αὖ κατὰ πενίαν ... κεκώλυται): η φτώχεια ή η ἀσχημότητα της κοινωνικής θέσης δεν είναι ἐμπόδιο για την προσφορά ἀλλή και την αξιοποίηση οποιουδήποτε πολίτη.

Ἡ αθηναϊκή δημοκρατία εξασφαλίζει χωρὶς περιορισμούς τὴ συμμετοχή του αθηναϊκοῦ λαοῦ στους τρεῖς βασικοὺς τομείς ενός πολιτεύματος: τὸ συμβουλευτικό/ νομοθετικό, τὸ δικαστικό και στον τομέα τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας (ἀνάληψη ἀρχῶν). Ουσιαστικά, πρόκειται για ἕναν ἑπαινο τῆς αθηναϊκῆς δημοκρατίας που ἔρχεται σε ἀμεση ἀντιπαράθεση με τὸ πολίτευμα τῆς Σπάρτης.

διὰ δέος μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν:

προβάλλεται μια ανώτερη μορφή ζωής, όπου η ηθική στάση δεν πηγάζει από το φόβο των κυρώσεων αλλά από την ελεύθερη επιλογή του πολίτη, από αυτοσεβασμό, από το συναίσθημα ντροπής και δικαιοσύνης (ἡ αἰδώς και η δίκη στον Πρωταγόρα, κεφ. ΙΒ', θεωρούνται ουσιαστικά στοιχεία της πολιτικής ζωής και των σχέσεων των πολιτών μεταξύ τους).

Τρόποι

- Ⓔ **ελευθερία** στην ιδιωτική και δημόσια ζωή (ἐλευθέρως πολιτεύομεν) . Έντονη η αντίθεση με τη Σπάρτη στην οποία ο πολίτης βρίσκει εμπόδια και ως άτομο (π.χ. στην περιουσία, στην εμφάνιση...).
- Ⓔ **ανεκτικότητα, σεβασμός της ελευθερίας του συμπολίτη** (οὐ δι' ὀργῆς τὸν πέλας...) .
- Ⓔ **απουσία καχυπογίας, αμοιβαιότητα, αλληλοκατανόηση** στις σχέσεις των πολιτών μεταξύ τους. Οι πολίτες της Αθήνας διακρίνονται για την **ανοιχτή** τους καρδιά (ἀχθηδόνας προστιθέμενοι) , για την **αισιόδοξη αντιμετώπιση** της ζωής (οι Σπαρτιάτες αντιθέτως ζουν στην καχυπογία, το φόβο, το γέυδος και την απάτη και από την πόλη τους απουσιάζει, λόγω του στρατιωτικού χαρακτήρα της, η χαρά της ζωής).
- Ⓔ **έλλειψη ηθικής αυστηρότητας**
- Ⓔ **απουσία ασυδοσίας:** φραχμοί δεν είναι κάποια εξωτερική δύναμη (η πολιτεία ή ο νόμος που στη Σπάρτη είναι «δεσπότης») ή ο διπλανός αλλά ο **εσωτερικός σεβασμός** (διὰ δέος). Αυτό φαίνεται από την υπακοή στους αἰεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντας (σεβασμός πιο πολύ στους δεσμούς παρά στο άτομο που τους ασκεί-ΥΑΠ. σ. 62-62) και από το σεβασμό στους άγραφους νόμους, των οποίων η μη τήρηση δεν επιφέρει κάποια τιμωρία, προκαλεί όμως αἰσχύνην ὁμολογουμένην.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΡΕΤΗΣ ΣΤΟ ΚΕΦ. 37

Η αρετή δεν έχει στο κεφάλαιο αυτό την έννοια της πολεμικής ανδρείας αλλά δηλώνει την πολιτική και στρατηγική ικανότητα.

Παρά τη σχέση της με το επίθετο ἄριστος και φυσικά με την ἀριστοκρατία, στο κεφάλαιο αυτό η έννοια αποσυνδέεται από τη συγκεκριμένη κοινωνική τάξη και παύει να είναι προνόμιο ὀλίγων.

Μπορεί να είναι κτήμα ακόμη και των φτωχών.

Συνεπώς η αρετή δεν είναι κάτι που αποκτιέται φύσει, δεν είναι στοιχείο αίματος αλλά αντιθέτως διαμορφώνεται κάτω από την επίδραση της πόλης και του πολιτεύματος, είναι νόμῳ απόκτημα. Θυμηθείτε και τη δέση του Πρωταγόρα στον ομώνυμο Πλατωνικό διάλογο ότι η αρετή είναι διδακτή.

Η ελευθερία του Αθηναίου πολίτη στην ιδιωτική ζωή πιστοποιείται από την έλλειψη καχυποψίας, την απουσία οργής, την έλλειψη πειραγμένου ύφους, την αδελφικότητα, την ανεκτικότητα, τη ζεστασιά των ανθρώπινων σχέσεων. Στη δημόσια ζωή πιστοποιείται από την έλλειψη παρανομίας, την ενσυνείδητη υπακοή στους άρχοντες και στους νόμους, γραπτούς και άγραφους. Καρποί της ελευθερίας είναι η νομιμοφροσύνη, η ευπείθεια, η έλλειψη καταναγκασμού. Η ελευθερία του Αθηναίου πολίτη βασίζεται στο μέτρο. Στα μάτια μας παρουσιάζεται μια υποδειγματική κοινωνία, της οποίας τα χαρακτηριστικά είναι αποτέλεσμα της συγκεκριμένης μορφής πολιτεύματος. Έμμεσα τονίζεται και ο παιδευτικός χαρακτήρας της αθηναϊκής δημοκρατίας.

ΤΙ ΕΞΥΠΗΡΕΤΕΙ Ο ΕΠΑΙΝΟΣ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ;

- Ⓢ Ο Περικλής επιμένει στον έπαινο του αθηναϊκού πολιτεύματος, γιατί ο ίδιος υπήρξε ένας από τους βασικούς συντελεστές και διαμορφωτές του.
- Ⓢ Θέλει να τονώσει το ηθικό των συμπολιτών του στην αρχή ενός μακροχρόνιου πολέμου: το πολίτευμα είναι καρπός και των δικών τους προσπαθειών. Τους δημιουργεί ένα αίσθημα αυτοπεποίθησης και αυξάνει τη μαχητικότητά τους.
- Ⓢ Με τον έπαινο της δημοκρατίας δίνει ο ρήτορας τη δική του απάντηση σε όσους εντός και, κυρίως, εκτός της Αθήνας αμφισβητούσαν την αξία της δημοκρατίας.

ΟΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΦ. 37 ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥΣ (ΥΑΠ, Σ. 33)

δημοκρατία ⇔ ισονομία
ισονομία ⇔ αξιοκρατία
αξιοκρατία ⇔ συμμετοχή των φτωχών

ελευθερία ⇔ εσωτερικός σεβασμός (δέος)
προσωπική ευχαρίστηση ⇔ υπακοή στους άρχοντες και στους νόμους
ανεκτικότητα ⇔ η όμολογουμένη αίσχύνη

Τόσο η αθηναϊκή πολιτεία όσο και ο Αθηναίος πολίτης διακρίνονται για μια σειρά από αντιθετικά και ποικίλα χαρακτηριστικά, τα οποία όμως καταφέρνουν να συνθέτουν με ένα μοναδικό τρόπο. Η συνισταμένη, η λεπτή ισορροπία αντίρροπων δυνάμεων συνιστά και την έννοια του μέτρου. Αυτή η μοναδικότητα του Αθηναίου πολίτη και της αθηναϊκής πολιτείας, που κατορθώνουν να συνδυάσουν τα πιο αντίθετα χαρακτηριστικά θα τονιστεί ιδιαίτερα και στη συνέχεια του λόγου καθώς θα παρακολουθούμε τη μοναδική αυτή σύνθεση να συμπληρώνεται.

**ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΕΞΙΔΑΝΙΚΕΥΣΗΣ
ΠΟΥ
ΥΠΆΡΧΟΥΝ
ΣΤΟ ΚΕΦ. 37**

Όπως είδαμε και στην εισαγωγή (ΟΕΔΒ, σ. 14-15), ο **Επιτάφιος** παρουσιάζει μian εικόνα του αθηναϊκού πολιτεύματος, όπως ήθελε να το διαμορφώσει ο Περικλής και όπως το αντίκριζε, πιο πολύ σαν ιδανικό παρά σαν συντελεσμένη πραγματικότητα. Έτσι, στο κεφάλαιο αυτό μπορούμε να βρούμε στοιχεία εξιδανίκευσης:

- αν και τονίζεται η σημασία της αξιοκρατίας, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι σημαντικό ρόλο στη διάκριση των πολιτών έπαιξε η παιδεία, η οποία την εποχή αυτή βρίσκεται σε άμεση εξάρτηση με την οικονομική κατάσταση των πολιτών.
- αν και ο Περικλής τονίζει ότι δεν υπάρχουν περιορισμοί λόγω της κοινωνικής θέσης, γνωρίζουμε ότι οι δήτες δεν είχαν δικαίωμα εκλογής σε αξιώματα.
- οι μαρτυρίες για συκοφάντες σκιάζουν τις άριστες σχέσεις των Αθηναίων πολιτών που περιγράφει ο Περικλής.
- δεν πρέπει, επίσης, να ξεχνάμε και την υποβαθμισμένη θέση της γυναίκας στην αθηναϊκή κοινωνία και την ύπαρξη μεγάλου αριθμού δούλων.

ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 38

ΘΕΜΑ: Η τρυφώσα πόλις. Ψυχαγωγία και απολαύσεις

Καὶ μὴν καὶ τῶν πόνων πλείστας ἀναπαύλας τῇ γνώμῃ ἐπορισάμεθα...

Πνευματικές απολαύσεις: Ἀγῶσι μὲν καὶ θυσίαις διειτησίοις (ΟΕΔΒ, σ. 63)

Οἱ Ἀθηναῖοι χαρακτηρίζονταν ως **φιλέορτοι** καὶ **φιλοδεάμονες**. Πλήθος εορτῶν εἶχαν καθιερωθεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους. Στὸ πρόγραμμα τῶν εορτῶν συμπεριλαμβάνονταν, εκτός ἀπὸ τὶς δυσίες καὶ ἀχῶνες ἀθλητικοί, μουσικοί, ποιητικοί, δραματικοί, ἱππικοί. Ο Θουκυδίδης δὲν παρουσιάζει αὐτὲς τὶς χιορτές ως ἔκφραση τῆς ευσέβειας καὶ τῆς πίστεως τῶν Ἀθηναίων, ἀλλὰ ως ευκαιρία **τέργης, ἀνάπαυλας** καὶ **γυχαγωγίας** τῶν πολιτῶν.

Κατὰ τὸν Κακριδὴ, ἐκεῖνο ποὺ λείπει ἀπὸ τὸν ἱστορικό εἶναι ἡ δρησκευτικὴ πίστη (ἄθεος ἡρέμα, δηλ. ἄθεος χωρὶς φανατισμοῦς χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὸ βιογράφο τοῦ, τὸν Μαρκελλίνο).

Οἱ μεγάλες χιορτές γίνονται ὅχι γιὰ νὰ τιμηθεῖ ὁ θεὸς παρὰ γιὰ νὰ χαρεῖ ὁ ἄνθρωπος.

πλείστας ἀναπαύλας

ἰδίαις δὲ κατασκευαῖςἐπεσέρχεται δὲἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα

Με τὴ φράση ἰδίαις κατασκευαῖς ὁ Περικλὴς δὲν ἀναφέρει τὴν ἐξωτερικὴ μορφή τῶν οἰκοδομημάτων ἀλλὰ στὰ περιποιημένα ζεστά σπιτικά, τὰ **νοικοκυρεμένα καὶ καλοσυγυρισμένα**. Τὰ σπιτία ἦταν ἀπλὰ στὴν κατασκευή τους, κυρίως πλίνθινα. Παρατηρεῖται ἀπὸ τοὺς μελετητές ὅτι δὲ γίνεται καμιά ἀναφορά ἀπὸ τὸν Περικλὴ γιὰ τὰ δημόσια κτίσματα τῆς Ἀθῆνας καὶ τὰ λαμπρὰ ἔργα τῆς Ἀκρόπολης ποὺ ἔχιναν με δική τοῦ πρωτοβουλία. Πιθανότερη ἐξήγηση εἶναι ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ κείμενο τοῦ Θουκυδίδου εἶναι φθαρμένο καὶ ὑπάρχει κάποιο κενό (ΥΑΠ σ. 35).

ἰδικές ἀπολαύσεις

Ἐπεσέρχεται δὲ διὰ τὸ μέγεθος τῆς πόλεως ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα

Απὸ τὸν Περικλὴ τονίζεται τὸ προνόμιο τῶν Ἀθηναίων νὰ ἀπολαμβάνουν με τὴν ἴδια ευκολία **ντόπια καὶ εἰσαχόμενα προϊόντα** (ὁ ἐνεστῶτας στὸ ρῆμα ἐπεσέρχεται φανερώνει ὅτι παρὰ τὸν πόλεμο – πρῶτο ἔτος τοῦ πολέμου – ἐξακολουθοῦν νὰ ἀπολαμβάνουν τὰ ἀγαθά). Ἀκόμα, τονίζεται ἡ υπεροχή τῶν Ἀθηναίων στὴ θάλασσα ποὺ ἐπέτρεπε τὴ διακίνηση τῶν ἀγαθῶν καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, ἐξασφαλίζοντας αὐτάρκεια στὴν πόλη (ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα). Ἡ Ἀθῆνα ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐμπορικά κέντρα, στὸ ὁποῖο συγκεντρώνονταν προϊόντα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, τὴν Κύπρο, τὴ Σικελία, τὴν Ἰταλία, τὸν Πόντο κ. ἄ. (ΥΑΠ σ. 35).

ΤΙ ΕΞΥΠΗΡΕΤΕΙ Η ΙΔΙΑΙΤΕΡΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΑ ΥΛΙΚΑ ΑΓΑΘΑ;

Η έμφαση στα υλικά αγαθά καθιστά πιο έντονη την αντίθεση με τη Σπάρτη ως προς τον τρόπο ζωής. Συμπληρώνει ο Ι.Θ.Κακριδής: Την κρυμμένη αυστηρότητα με τη Σπάρτη, που η συνοργνωμένη της αυστηρότητα δε θέλει να χαρίσει καμιά ξεκούραση στους πολίτες της (πρβλ. και το Κεφ. 39), ποιος δε τη νιώθει εδώ;

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΑΡΚΕΙΑΣ

Αν και στο Κεφ. 36 ο Περικλής τόνισε πως η γενιά του έκανε την Αθήνα «αὐταρκεστάτην» και στον πόλεμο και στην ειρήνη, στο Κεφ. 38 δίνει μια διαφορετική έννοια στον όρο αυτάρκεια: η πόλη είναι αυτάρκης, γιατί μπορεί να προμηθεύεται από άλλες χώρες όσα της χρειάζονται και όχι γιατί παράγει η ίδια τα προϊόντα. **Αυτάρκεια εδώ σημαίνει να έχεις τη δυνατότητα να αποκτάς ό,τι θέλεις, όποτε το θέλεις** (σαφής υπαινιχμός για τη ναυτική ισχύ της πόλης). Και η Σπάρτη θα μπορούσε να καυχήθει για την αυτάρκειά της, μόνο που αυτή δημιουργείται με οδυνηρές στερήσεις.

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 38 ΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΕΠΙΤΑΦΙΟ

“ Ανάμεσα στο Κεφ. 37 (το κεφάλαιο της πολιτείας και των νόμων της) και στο Κεφ. 39 (το κεφάλαιο των πολεμικών) μεσολαβούν – αληθινή ανάπαυλα και για τον αναχνώστη - οι λίγες γραμμές που ζητούν να δείξουν ποιο είναι το ξεκούρασμα του Αθηναίου μέσα σ’ αυτήν την ένταση της ζωής, που ζει και σε ώρες ειρήνης και σε ώρες πολέμου” (Ι. Θ. Κακριδής). Ο Περικλής, αφού παρουσίασε τις αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος και τους τρόπους ζωής του Αθηναίου πολίτη, **θα αναφερθεί στους παράγοντες εκείνους που εξασφαλίζουν την ευζωία του πολίτη.** Η ευζωία αυτή είναι απαραίτητος όρος του ελεύθερου που υμνήθηκε αρκετά στο Κεφ. 37. Το δημοκρατικό πολίτευμα φροντίζει για την ποιότητα ζωής του Αθηναίου, εξασφαλίζοντας τις προϋποθέσεις άνετης διαβίωσης. Τη ζωή των Αθηναίων δεν τη διακρίνει μονομέρεια (όπως διακρίνει τη ζωή των Σπαρτιατών), αλλά μια ισορροπία σ’ όλες της τις εκδηλώσεις. Προετοιμάζει τον αναχνώστη για το άνειμένως διαιτώμενοι (άνετη ζωή) του Κεφ. 39, όπου οι υλικές και πνευματικές απολαύσεις θα συνδυαστούν με το υψηλό πολεμικό φρόνημα των Αθηναίων. «Σε ολόκληρο το κεφάλαιο κυριαρχεί η έννοια της τέρψης» (Ι.Θ. Κακριδής). Το Κεφάλαιο 38 αποτελεί κεντρικό στοιχείο του ύμνου του πολιτικού Περικλή και του ιστορικού Θουκυδίδη για την πόλη τους. Η έκφραση ὧν καθ’ ἡμέραν ἡ τέρψις τὸ λυπηρὸν ἐκπλήσσει τονίζει τη σημασία που έχει στη ζωή η χαρά και η ψυχική ευφορία. Επιπλέον, τονίζεται η υπεροχή της Αθήνας και το ανώτερο επίπεδο ζωής της στην περίοδο της ειρήνης.

Στο επόμενο κεφάλαιο (39) θα αναδείξει υπεροχή της Αθήνας και στον πόλεμο.

ΠΩΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΕΤΑΙ Η ΑΘΗΝΑ ΣΤΟ ΚΕΦ. 38;

Στο Κεφάλαιο 38 δίνεται η εικόνα μιας ευημερούσας κοινωνίας στο σύνολό της που διασφαλίζει στους πολίτες της:

- ☉ Άνετη διαβίωση –ποιότητα ζωής
- ☉ Ευζωία- εμπειρία υλικών και πνευματικών απολαύσεων, στοιχεία της ελευθερίας των Αθηναίων
- ☉ Απόλαυση ελεύθερης ζωής, επομένως ανανέωση του πολίτη από την ενασχόληση με την πολιτική

Εὖ ζῆν

ΠΟΙΑ ΑΝΤΙΘΕΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΣΥΝΔΥΑΖΕΙ Η ΑΘΗΝΑ ΣΤΟ ΚΕΦ. 38;

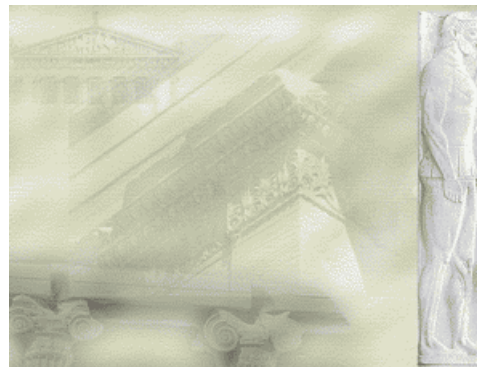
Στην Αθήνα υπάρχει **μετρημένη απόλαυση των υλικών αγαθών** (ούτε στέρηση αλλά ούτε και πολυτέλεια).

Ο Αθηναίος πολίτης **συνδυάζει την απόλαυση των υλικών και των πνευματικών αγαθών.**

Η Αθήνα έχει πετύχει να **συνδυάζει το τερπνόν με το ωφέλιμο** (σε αντίθεση με τη Σπάρτη που επιδιώκει μόνο το ωφέλιμο).

ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ- ΚΕΦΑΛΑΙΟ 39

ΘΕΜΑ: Σύγκριση Αθήνας και Σπάρτης στα πολεμικά

Διαφέρονεν δὲ καὶ ταῖς τῶν πολεμικῶν μελέταις τῶν ἐναντίων τοῖσδε

Το ρήμα **διαφέρονεν** φανερώνει ότι η εξέταση των πολεμικών θα γίνει με ξεχωριστό τρόπο. Στη δέση μιας απόλυτης κατηγόρησης μπαίνει η σύγκριση.

Οι πολεμικές μελέτες των Αθηναίων, για να εκτιμηθούν σωστά πρέπει να έρδουν σε ρητή αντίθεση με τις μελέτες των Λακεδαιμονίων (Ι.Θ. Κακριδής).

Ενώ στα προηγούμενα κεφάλαια η σύγκριση Αθήνας – Σπάρτης υπήρχε σε λανθάνουσα κατάσταση, στο κεφάλαιο 39 γίνεται πια ξεκάθαρη.

Η ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΑΘΗΝΑΣ-ΣΠΑΡΤΗΣ ΠΟΥ ΩΣ ΤΩΡΑ ΥΠΟΔΗΛΩΝΟΤΑΝ ΜΟΝΟ ΕΜΜΕΣΑ, ΓΙΝΕΤΑΙ ΦΑΝΕΡΗ (ΟΕΔΒ, σ.64).

Ο τρόπος που αντικρίζουν οι Αθηναίοι τα πολεμικά ξεχωρίζει από των εναντίων

α) από τη μια στο φέρσιμό τους μπροστά στους ξένους **τὴν τε γὰρ πόλιν κοινὴν παρέχομεν**

β) από την άλλη στην ανατροφή των νέων **καὶ ἐν ταῖς παιδείαις**.....(Ι.Θ.Κακριδής).

«ταῖς τῶν πολεμικῶν μελέταις»: **ΓΙΑΤΙ Ο ΡΗΤΟΡΑΣ ΕΠΙΛΕΓΕΙ ΝΑ ΜΙΛΗΣΕΙ ΓΙΑ ΤΑ ΠΟΛΕΜΙΚΑ;**

Βρισκόμαστε σε περίοδο πολέμου και ο ρήτορας πρέπει να εμψυχώσει τους συμπολίτες του

και να τους ενθαρρύνει να αντιμετωπίσουν έναν αντίπαλο με μεγάλη φήμη, να ενισχύσει τις ελπίδες τους για την κατάκτηση της τελικής νίκης

σαν μια απάντηση σε εκείνους που τον αμφισβητούσαν και επέκριναν την απόφασή του να οδηγήσει την Αθήνα στον πόλεμο,

να δείξει ότι η «ἀνειμένη δίαίτια» των Αθηναίων δεν αποδυναμώνει την αγωνιστικότητά τους.

ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΚΑΙ ΣΠΑΡΤΙΑΤΩΝ

1

...τήν τε γὰρ πόλιν κοινὴν παρέχουμεν καὶ οὐκ ἔστιν ὅτε ξενηλασίαις ἀπείργομέν τινα ἢ μαθήματος ἢ θεάματος, ὃ μὴ κρυφθὲν ἂν τις τῶν πολεμίων ἰδὼν ὠφελῇθῃ, πιστεύοντες οὐ ταῖς παρασκευαῖς τὸ πλέον καὶ ἀπάταις ἢ τῷ ἄφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐς τὰ ἔργα εὐψύχῳ.

Οἱ Ἀθηναῖοι ἔχουν τὴν πόλιν τους ἀνοικτὴ σὲ ὅλους. Ἡ πόλη ἦταν κέντρο πολιτιστικό, πνευματικό, παιδευτικό, οικονομικό καὶ ἐπομένως συνέρρεαν ἐκεῖ ξένοι ἀπὸ ἄλλες πόλεις, τους ὁποίους ἡ Ἀθῆνα φιλοξενούσε. Σωστά θεωρεῖται **παίδευσις τῆς Ἑλλάδος** (κεφ. 41). Ἐπίσης, ἀπέναντι στὶς ἐξουθενωτικὲς προετοιμασίαις καὶ στὰ τεχνάσματα τῶν Σπαρτιατῶν ὁ Περικλῆς ἀναφέρεται στο **εὐψυχον** τῶν Ἀθηναίων. **ΔΗΛΑΔῆ,**

τὴν ἐσωτερικὴ τους οὐρμὴ καὶ τὸ ὑψηλὸ ἀγωνιστικὸ τους φρόνημα, ποὺ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ κανενὸς εἶδους προετοιμασία (ΥΑΠ, σ. 38).

ποὺ δὲν ἐπιβάλλεται με νόμους, πηχάζει ἀπὸ τὴ συνειδητὴ τους θέληση νὰ υπερασπίσουν τὴν πατρίδα τους

τὴ σταθερὴ καὶ πρόθυμη δράση.

ΞΕΝΗΛΑΣΙΑΙΣΟἱ Σπαρτιάτες ἐφαρμόζουν τὸ δεσμὸ τῆς ξενηλασίας(**ξένος + ἐλαύνω**), δηλαδὴ τῆς ἀπομάκρυνσης τῶν ξένων ἀπὸ τὸ ἐδαφὸς τῆς Σπάρτης, **γιατί πιστεύουν πὺς οἱ ξένοι θὰ ἀσκήσουν ἐπιβλαβὴ ἐπίδραση καὶ θὰ ἀλλοιώσουν τὰ ἥδη τους** (ΥΑΠ, σ. 38).

.....**ταῖς παρασκευαῖς....καὶ ἀπάταις....**

οἱ Σπαρτιάτες προετοιμάζονται διαρκῶς, γιὰ νὰ εἶναι πάντα ἑτοιμοὶ γιὰ πόλεμο καὶ ἐπίσης ἐξασκούνται σὲ τεχνάσματα, γιὰ νὰ αἰφνιδιάζουν καὶ νὰ ἐξαπατοῦν τοὺς ἀντιπάλους τοὺς(βλ. ΥΑΠ, σ. 38).

2

καὶ ἐν ταῖς παιδείαις οἱ μὲν ἐπιπόνῳ ἀσκήσει εὐθύς νέοι ὄντες τὸ ἀνδρεῖον μετέρχονται, ἡμεῖς δὲ ἀνειμένως δαιτιώμενοι οὐδὲν ἧσσον ἐπὶ τοὺς ἰσοπαλεῖς κινδύνους χωροῦμεν.

Ἀν καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ζοῦν μιὰ ἀνετὴ ζωὴ σὲ περίοδο εἰρήνης (βλ. φυλλάδιο κεφ. 38), ἐν τούτοις με ὅχι λιγότερο ἀγωνιστικὸ φρόνημα βαδίζουν στὸν πόλεμο καὶ τὴν ὥρα τῆς μάχης εἶναι τὸ ἴδιο δυνατοὶ καὶ χεῖνοιο με ἐκείνους ποὺ συνεχῶς προετοιμάζονται.

οἱ μὲν ἐπιπόνῳ ἀσκήσει εὐθύς νέοι ὄντες τὸ ἀνδρεῖον μετέρχονται

Οἱ Σπαρτιάτες υπέβαλλαν τὰ παιδιὰ τους σὲ ἐπίπονες ἀσκήσεις ἀπὸ πολὺ μικρὴ ἡλικία, θυσιάσαν τὶς χαρὲς τῆς ζωῆς στὴ διὰ βίου στρατιωτικὴ ἀσκήση. Στὴν προσπάθειά τους νὰ μετατρέγουν τὰ παιδιὰ σὲ ἄντρες (**ἀνδρεῖον**) παραβίαζαν τὴν ἴδια τὴ φύση.

Κατὰ τὸν Κακριδῆ, στὴ Σπάρτη ὁ πολίτης βασανίζεται ἀδιάκοπα, γιὰ νὰ φερθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σαν ἄντρας ἐνάντια στὴ φύση.

οὔτε γὰρ Λακεδαιμόνιοι καθ' ἑαυτούς, μεθ' ἀπάντων δὲ ἐς τὴν γῆν ἡμῶν στρατεύουσι, τὴν τε τῶν πέλας αὐτοὶ ἐπελθόντες οὐ χαλεπῶς ἐν τῇ ἀλλοτρίᾳ τοὺς περὶ τῶν οἰκείων ἀμυνομένους μαχόμενοι τὰ πλείω κρατοῦμεν:

Οἱ Λακεδαιμόνιοι (αναφέρονται ρητὰ για πρώτη φορά) εκστρατεύουν με ὅλους τοὺς συμμάχους, ὅταν εἰσβάλουν στην Ἀττική, ἐνῶ οἱ Ἀθηναῖοι εκστρατεύουν μόνοι τοὺς στη χώρα τῶν ἄλλων και νικοῦν αὐτοὺς που υπερασπίζονται τὴν πατρίδα τοὺς. Ἐν ἀντιθέσει με τοὺς Σπαρτιάτες που ἀπλῶς ἐνερχοῦν («στρατεύουσι»), οἱ Ἀθηναῖοι, ὄχι μόνο ἐνερχοῦν ἀλλὰ και φέρνουν και ἀποτέλεσμα

ἀθρόα τε τῇ δυνάμει ἡμῶν οὐδεὶς πω πολέμιος ἐνέτυχε διὰ τὴν τοῦ ναυτικοῦ τε ἅμα ἐπιμέλειαν καὶ τὴν ἐν τῇ γῇ ἐπὶ πολλὰ ἡμῶν αὐτῶν ἐπίπεμψιν:

ο Περικλῆς παρουσιάζει τὸ μέγεθος τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεις τῆς Ἀθῆνας και τὴν ταυτόχρονη ἐνασχόληση τῶν Ἀθηναίων και με τὴν στεριά και με τὴν θάλασσα.

ἦν δὲ που μορίῳ τινὶ ... ἥσσησθαι:

ἐμμεσος τρόπος ἀνάδειξης τῆς ἀθηναϊκῆς δυνάμεις. Με τὴν χρῆση τοῦ ζεύχματος (ΟΕΔΒ, σ. 64) τονίζεται τὸ μέγεθος τῆς παραπληροφόρησης και τῆς προπαγάνδας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἀντιπάλων τῆς Ἀθῆνας. Ὑποβάλλει ἐπίσης τὴν ἰδέα ὅτι ἡ φήμη τῶν Σπαρτιατῶν δε στηρίζεται σε πραγματικὰ γεγονότα ἀλλὰ στην παραπληροφόρηση.

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ

Το πρῶτο ἐπιχείρημα τοῦ Περικλῆ δεν εἶναι ἰσχυρό. Ἡ ἐγκυρότητά του ἐλέγχεται, καθὼς γνωρίζουμε περιπτώσεις κατὰ τις οποίες και οἱ Ἀθηναῖοι ἐκάναν χρῆση τῶν συμμαχικῶν τοὺς δυνάμεων. Ἐπιπλέον, δεν προσδιορίζει ἐνάντια σε ποίους ἐκστρατεύουν οἱ Ἀθηναῖοι, ποίης δυναμικότητας εἶναι οἱ ἀντίπαλοί τοὺς. Οἱ Σπαρτιάτες εἰσβάλλουν στη χώρα τῶν Ἀθηναίων, ἐνὸς σπουδαίου ἀντιπάλου. Ο Περικλῆς ὅμως δεν ἀναφέρει ἀν και οἱ Ἀθηναῖοι εἰσβάλλουν στη χώρα ἐνὸς ἀντιπάλου ἀντιστοιχῆς δυναμικότητας με αὐτῆς τῶν Σπαρτιατῶν. Ὑπάρχει και μὴ αἰσθησις ὑπεροψίας στο «οὐ χαλεπῶς κρατοῦμεν», ἔστω και ἀν γίνεται προσπάθεια να μετριάσῃ («τα πλείω»).

Το δεύτερο ἐπιχείρημα φαίνεται να εἶναι ἰσχυρό, καθὼς πράγματι οἱ Ἀθηναῖοι πολέμοῦσαν σε διάφορα μέτωπα τόσο στην ξηρὰ όσο και στην θάλασσα.

Ἀμφίβολης ἀξίας εἶναι και τὸ τρίτο ἐπιχείρημα τοῦ Περικλῆ, καθὼς δε γνωρίζουμε ποιο γεγονός ἔχοντας ὑπόψη τοῦ διατυπώνει τὴν συγκεκριμένη ἀποψη. Ἡ ἀσάφειά του και ὁ γενικός του χαρακτήρας δε μας ἐπιτρέπει να τὸ θεωρήσουμε ἰσχυρὸ ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο.

Καίτοι εἰ ῥαθυμία μᾶλλον ἢ πόνων μελέτη καὶ μὴ μετὰ νόμων τὸ πλέον ἢ τρόπων ἀνδρείας ἐθέλομεν κινδυνεύειν [...]

ΣΥΝΟΨΙΖΕΤΑΙ Η ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΣΤΟΧΕΥΕΙ ΣΤΗ ΔΙΚΑΙΩΣΗ ΤΗΣ ΤΑΚΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ.

ΟΙ ΑΘΗΝΑΙΟΙ:

περνούν τη ζωή τους άνετα και ευχάριστα
(ῥαθυμία μᾶλλον),
(πόνων μελέτη),

αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο πρόθυμα (ἐθέλομεν κινδυνεύειν)
εξαναγκασμό

με μια ανδρεία που πηγάζει από τον τρόπο ζωής τους, από τη
νοοτροπία και τις αξίες που βιώνουν καθημερινά (τρόπων
ἀνδρείας) (βλ. ΥΑΠ σ. 39).

«Η Αθήνα στηρίζει τη δύναμή της στην ευψυχία
των πολιτών της· αυτών που ανέθρεψε να χαίρονται τη ζωή
λεύτεροι κι ανέγνοιαστοι και ξεκούραστοι· όταν θα έρθει η
στιγμή να πολεμήσουν, θα βρουν τη δύναμη να χτυπήσουν
και να νικήσουν [...]» (Ι.Κ.Κακριδής).

Η αναφορά αυτή, επίσης, αντικρούει την κατηγορία εναντίον
των Αθηναίων για τον τρόπο ζωής τους.

περιγίγνεται ἡμῖν τοῖς τε μέλλουσιν ἄλγεινοῖς μὴ προκάμνειν,

ΤΟ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ:

καὶ ἐς αὐτὰ ἐλθοῦσι μὴ ἀτολμοτέρους τῶν αἰεὶ μοχθούντων φαίνεσθαι

ΟΙ ΑΘΗΝΑΙΟΙ:

-απολαμβάνουν την ειρηνική περίοδο ζωής, αφού δεν σκέφτονται
ἀνδρεῖον

από πριν τις πολεμικές και στρατιωτικές δοκιμασίες και έτσι, έχουν
παραπάνω ένα κέρδος (περιγίγνεται ἡμῖν) από τους Σπαρτιάτες
(τοῖς τε μέλλουσιν ἄλγεινοῖς).

-αποδεικνύονται το ίδιο τολμηροί στην ώρα της μάχης με εκείνους
που όλη τους τη ζωή ασχολούνται με τα στρατιωτικά θέματα
(μὴ ἀτολμοτέρους τῶν αἰεὶ μοχθούντων φαίνεσθαι).

ΟΙ ΣΠΑΡΤΙΑΤΕΣ:

δε σταματούν ποτέ τις επίπονες ασκήσεις

οδηγούνται στη μάχη με την επιβολή και τον

των νόμων (μετὰ νόμων).

ΟΙ ΣΠΑΡΤΙΑΤΕΣ:

-δεν απολαμβάνουν τη ζωή (ἐπιπόνῳ ἀσκήσει τὸ
μετέρχονται).

-αἰεὶ μοχθοῦσι.

τὴν πόλιν κοινὴν παρέχομεν	↗ ↘	οὐκ ἔστιν ὅτε ξενηλασίαις ἀπειργομέν τινα
πιστεύοντες οὐ ταῖς παρασκευαῖς		ἢ τῷ ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν
τὸ πλεόν καὶ ἀπάταις		ἐς τὰ ἔργα εὐψύχῳ

ῥαθυμία μᾶλλον	↗ ↘	ἢ πόνων μελέτη
μὴ μετὰ νόμων τὸ πλεόν		ἢ τρόπων ἀνδρείας

ΜΕ ΤΟ ΠΙΟ ΠΑΝΩ ΣΧΗΜΑ ΑΝΑΔΕΙΚΝΥΟΝΤΑΙ ΤΑ ΘΕΤΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ, ΠΟΥ ΤΟΠΟΘΕΤΟΥΝΤΑΙ ΣΤΑ ΑΚΡΑ ΓΙΑ ΕΜΦΑΣΗ, ΕΝΩ ΤΑ ΑΡΝΗΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΣΤΟΥΣ ΣΠΑΡΤΙΑΤΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΔΥΝΑΜΩΝΟΝΤΑΙ ΤΟΠΟΘΕΤΗΜΕΝΑ ΣΤΙΣ ΜΕΣΑΙΕΣ ΘΕΣΕΙΣ.

ΟΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΦ. 39 ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥΣ:

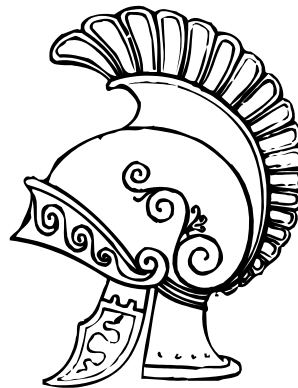
τὴν πόλιν κοινὴν παρέχομεν # οὐκ ἔστιν ὅτε ξενηλασίαις ἀπειργομεν
 πιστεύοντες οὐ ταῖς παρασκευαῖς τὸ πλεόν καὶ ἀπάταις # ἢ τῷ ἀφ' ἡμῶν ...εὐψύχῳ
 ἐπιπόνῳ ἀσκήσει # ἀνειμένως διαιτώμενοι
 νέοι ὄντες # μετέρχονται τὸ ἀνδρεῖον
 οὔτε Λακεδαιμόνιοι καθ' ἑαυτούς, μεθ' ἀπάντων...στρατεύουσι # τὴν τῶν πέλης αὐτοὶ ἐπελθόντες
 ραθυμία μᾶλλον # πόνων μελέτη
 μετὰ νόμων τὸ πλεόν # ἢ τρόπων ἀνδρείας

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ΑΝΤΙΘΕΣΕΩΝ ΔΕΙΧΝΕΙ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΗΣ ΔΙΑΦΟΡΑΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΚΑΙ ΣΠΑΡΤΙΑΤΩΝ ΣΤΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ. ΑΝΑΔΕΙΚΝΥΟΥΝ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΑΝΤΙΝΟΜΙΑ, **ἀνειμένη δίαιτα** - **εὐψυχία**, ΤΗΝ ΟΠΟΙΑ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝΕΙ Ο ΑΘΗΝΑΙΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ.

ΠΩΣ ΑΠΟΔΕΙΚΝΥΕΙ Ο ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΤΗΝ ΑΝΩΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΣΤΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ;

Σε μια εποχή που η υπεροχή της Σπάρτης στο στρατιωτικό τομέα ήταν αναμφισβήτητη, ο Περικλής πετυχαίνει το ακατόρθωτο, να παρουσιάσει την Αθήνα ανώτερη από τη Σπάρτη και σε αυτόν τον τομέα.

- ☞ Οι Αθηναίοι, αν και ζουν άνετα και δεν επιδίδονται σε επίπονες ασκήσεις, κατορθώνουν την ώρα της μάχης να μη δείχνουν κατώτερο φρόνημα από τους αντιπάλους τους. Φτάνουν συνεπώς στο ίδιο αποτέλεσμα με λιγότερο κόπο, απολαμβάνοντας παράλληλα τις χαρές της ζωής.
- ☞ Σε αντίθεση με τους αντιπάλους τους οι Αθηναίοι εκστρατεύουν μόνοι τους και όχι με τους συμμάχους τους, ενώ δεν περιορίζονται μόνο στη δράση αλλά φέρνουν και αποτέλεσμα (κρατούμεν).
- ☞ Η δύναμη των Αθηναίων δε βασίζεται στην παραπληροφόρηση και την προπαγάνδα, αλλά σε πραγματικά δεδομένα.
- ☞ Η ευψυχία των Αθηναίων δεν είναι αποτέλεσμα καταναγκασμού (πόνων μελέτη, μετὰ νόμων) αλλά είναι έκφραση της ιδιοσυστασίας τους και ενθαρρύνεται από τον τρόπο ζωής τους. Δεν αρνείται ο Περικλής τη γενναιότητα των Σπαρτιατών. Την τοποθετεί όμως σε διαφορετικό επίπεδο, καθώς είναι μια γενναιότητα που στηρίζεται σε εξωτερικά στοιχεία (ξηνηλασίες, τεχνάσματα, απάτες, επίπονη άσκηση, νόμοι). Η γενναιότητα του Αθηναίου πολίτη αξιολογικά είναι ανώτερη, καθώς στηρίζεται σε εσωτερικά στοιχεία, είναι έκφραση της ιδιάς του της ψυχής.

φιλοκαλοῦμέν τε μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας

**ΠΟΙΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΨΥΧΙΚΗΣ ΙΔΙΟΣΥΣΤΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΩΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΩΝ
ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΙΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΕΝΥΠΆΡΧΟΥΝ ΣΤΟ ΠΙΟ ΠΆΝΩ ΑΠΌΣΠΑΣΜΑ;**

Ο Αθηναίος πολίτης αγαπά το ωραίο (φιλοκαλῶ), χωρίς όμως να ξεφεύγει από την απλότητα (μετ' εὐτελείας) και χωρίς να οδηγείται στη σπάταλη πολυτέλεια. Από την άλλη αγαπά τη σοφία, τη γνώση και την πνευματική καλλιέργεια, την ενασχόληση με τα έργα του πνεύματος (φιλοσοφῶ), χωρίς όμως να περιορίζεται η διάδασή του για δράση και έργο, χωρίς να περιορίζεται η χενναιότητά του, χωρίς δηλαδή να γίνεται μαλθακός (ἄνευ μαλακίας). Η ημιπερίοδος αυτή κλείνει μέσα της τα πιο αντιθετικά στοιχεία. Πέρα από τις προφανείς αντιθέσεις ανάμεσα στο φιλοκαλοῦμεν ⇔ μετ' εὐτελείας και στο καὶ φιλοσοφοῦμεν ⇔ ἄνευ μαλακίας, αντίθεση υπάρχει και ανάμεσα στο φιλοκαλοῦμεν και στο φιλοσοφοῦμεν. Στα δύο ρήματα υποκρύπτεται η **ΕΡΙΑΔ ΤΕΧΝΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ** σχετικά με το ποια μπορεί να μορφώσει σωστά τον άνθρωπο (ΥΑΠ, σ. 42). Τυπική αντίθεση προτερήματος - ελαττώματος (θετικής και αρνητικής έννοιας) συνιστούν και τα μετ' εὐτελείας και ἄνευ μαλακίας. Οι αντιθέσεις μέσα στην ημιπερίοδο (οι φυγόκεντρες δυνάμεις κατά τον Ι. Θ. Κακριδή) είναι τέτοιες που τείνουν να διασπάσουν την ενότητα της φράσης. Κι όμως, όσες είναι οι φυγόκεντρες δυνάμεις, άλλες τόσες είναι και οι κεντρομόλες δυνάμεις, τα συνδετικά εκείνα στοιχεία που δένουν τα αντίμαχα μέλη σε μια ακατάλυτη ενότητα: η ισοσυλλαβία και το ομοιοτέλειτο (φιλοκαλοῦμεν, φιλοσοφοῦμεν – μετ' εὐτελείας, ἄνευ μαλακίας), η συνήκηση, η χρήση συμπλεκτικών συνδέσμων (τέ - καί). Αυτή η διαφορά ανάμεσα στην εσωτερική αντίθεση των εννοιών και στην εξωτερική ομοιότητα που παρουσιάζουν τα ομόρρυθμα, ομόηχα και ισοσύλλαβα μέλη, αυτή η ένταση ανάμεσα σε φυγόκεντρες και κεντρομόλες δυνάμεις που κυβερνούν τη φράση, δίνει στο λόγο τον τόσο σύντομο τη δυνατότητα να εκφράσει με τρόπο θαυμαστό τη μοναδική

ΠΟΙΑ ΆΛΛΑ ΑΝΤΙΝΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΝΔΥΑΖΕΙ Ο ΑΘΗΝΑΪΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟ ΚΕΦ. 4Ο

- ➡ πλούτῳ τε ἔργου μᾶλλον καιρῷ ἢ λόγου κόμπῳ χρώμενοι: ο πλούτος που υπάρχει στην Αθήνα δε χρησιμοποιείται για καύχηση. Αντιθέτως, αποτελεί ευκαιρία για έργο, για δράση. Η αντίθεση λόγου - έργου προβάλλει και πάλι, μόνο που την αντίθεση αυτή κατορθώνει ναπραγματώσει ο Αθηναίος πολίτης.
- ➡ ἐνὶ τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἑτέροις ἕτερα πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πολιτικὰ μὴ ἐνδεῶς γινῶναι: Ο Αθηναίος ασχολείται με τις ιδιωτικές υποθέσεις του, αυτό όμως δεν τον εμποδίζει από το να έχει επαρκή γνώση των πολιτικών ζητημάτων. Θυμηθείτε και τον ορισμό της πολιτικής αρετής από τον Πρωταγόρα (Πρωταγόρας, κεφ. Θ'): «η σωφροσύνη για τα δικά του (εὐβουλία περὶ τῶν οἰκείων...περὶ τῶν τῆς πόλεως...)», πώς θα κυβερνά άριστα το σπίτι του και για τις υποθέσεις της πόλεως, πώς θα χίνει ικανότατος να τις κατευθύνει και με τις πράξεις και με τους λόγους του». Επιπλέον, οι Αθηναίοι θεωρούν τον πολίτη που δε συμμετέχει στα κοινά όχι ἀπράγμονα, ἀλλὰ ἀχρεῖον (θυμηθείτε και πάλι το κεφ. ΙΒ' του Πρωταγόρα και το νόμο του Δία «κτείνειν τὸν μὴ δυνάμενον μετέχειν αἰδοῦς καὶ δίκης ὡς νόσον πόλεως»). Παράλληλα, ο Περικλῆς βρίσκει την ευκαιρία να απαντήσει σε αυτούς που κατηγορούσαν (όπως οι Κορίνθιοι) τους Αθηναίους ότι ήταν πολυπράχμονες: ελάττωμα δεν είναι η πολυπραχμοσύνη, αλλά η απραχμοσύνη, η μη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά.
- ➡ οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδασθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ᾧ δεῖ ἔργῳ ἐλθεῖν: η αντίθεση έργου και λόγου εμφανίζεται και πάλι, μόνο που για τον Αθηναίο πολίτη οι δύο έννοιες δε χίνονται αντιληπτές ως αντίθετες αλλά ως συμπληρωματικές. Ο λόγος δεν προκαλεί βλάβη, αλλά βοηθά στη σωστή επιτέλεση του έργου. Απαντά έτσι με έμμεσο τρόπο και στην κατηγορία που διατυπωνόταν εναντίον των Αθηναίων ότι έλεχαν πολλά.
- ➡ ὥστε τολμᾶν τε οἱ αὐτοὶ μάλιστα καὶ περὶ ὧν ἐπιχειρήσομεν ἐκλογίζεσθαι. ὁ τοῖς ἄλλοις ἀμαθία μὲν θράσος, λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει: οι Αθηναίοι συνδυάζουν τη σκέψη, το συλλογισμό με την τόλμη και τη δράση. Προσέξτε τη διαφοροποίηση του ἐκλογίζεσθαι σε ἀμαθία και του τολμᾶν σε θράσος. Η γνώση συνδυάζεται με τη δράση. Μόνο η δράση μετά από έλλοχη αξιολόγηση (η συνειδητή επιλογή) καταξιώνεται. Χωρίς την προηγούμενη γνώση καταντά απλό θράσος. Γι' αυτό κράτιστοι δ' ἂν τὴν ψυχὴν δικάως κριθεῖεν ὅσοι γνωρίζουν πλήρως και τὰ ἡδέα (τις απολαύσεις της ειρήνης) και τους κινδύνους του πολέμου.
- ➡ οἱ τὰ τε δεινὰ καὶ ἡδέα γινώσκοντες καὶ διὰ ταῦτα μὴ ἀποτρεπόμενοι ἐκ τῶν κινδύνων: οι Αθηναίοι συνδυάζουν τη γνώση των κινδύνων και των απολαύσεων με την ανάληψη των κινδύνων.
- ➡ καὶ μόνοι οὐ τοῦ ξυμφέροντος μᾶλλον λογισμῷ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῷ πιστῷ ἀδεῶς τινὰ ὠφελοῦμεν: οι Αθηναίοι παρουσιάζονται ως οι μόνοι που συνδυάζουν τα φιλικά αισθήματα με το φιλελεύθερο φρόνημα, όντας απαλλαγμένοι από κάθε είδους καιροσκοπικό υπολογισμό.

**κράτιστοι δ' ἂν τὴν ψυχὴν δικαίως κριθεῖεν οἱ τὰ τε δεινὰ καὶ ἡδέα γινώσκοντες
καὶ διὰ ταῦτα μὴ ἀποτρεπόμενοι ἐκ τῶν κινδύνων.**

Αναπτύξτε το περιεχόμενο της πιο πάνω φράσης (ΟΕΔΒ, σ. 65)

ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΕΤΑΙ Η ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΥΣ ΚΙΝΔΥΝΟΥΣ.

Οι Αθηναίοι, αν και έχουν σαφή επίγνωση των κινδύνων που πρόκειται να αντιμετωπίσουν, δεν κάνουν πίσω και βαδίζουν προς τον κίνδυνο, ακόμα κι αν προβλέπουν το θάνατο. Εδώ βρίσκεται και η καταξίωση του αγώνα και ο ηρωισμός: *στην επίγνωση της θυσίας των αγαθών που θα στερηθεί κάποιος και των δεινών που τον περιμένουν*. Η διαφορά τους από τους υπόλοιπους έγκειται στο ότι, παρόλο που μελετούν τις ενέργειές τους και γνωρίζουν πιθανές δυσκολίες, δε νιώθουν φόβο ή δειλία, αλλά *η γνώση αυτή καθλιεργεί την τόλμη και την ανδρεία τους*. Δίνεται όλο το περιεχόμενο της *πραγματικής ανδρείας* των Αθηναίων, η οποία αποτελεί μια από τις βασικότερες αρετές για τους αρχαίους Έλληνες. Οι Αθηναίοι αναδεικνύονται γενναίοι και είναι εκείνοι που ενσαρκώνουν το ιδανικό της αληθινής ανδρείας, τη μεσότητα της αρετής. Το ξεχωριστό αυτό χαρακτηριστικό του Αθηναίου πηγάζει από τους 'τρόπους' ζωής που του προσφέρει η πόλη του. Έμμεσα επισημαίνεται ο παιδαγωγικός ρόλος του δημοκρατικού πολιτεύματος και τονίζεται η ενσυνείδητη συμπεριφορά των πολιτών στον πόλεμο και στην ειρήνη. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Περικλής δεν αρνείται ούτε αμφισβητεί τη γενναιότητα των Σπαρτιατών. Δε τη θεωρεί όμως ισάξια αυτής των Αθηναίων: όπως είδαμε και στο κεφ. 39, αυτή βασίζεται σε εξωτερικά στοιχεία (ξενηλασίες, απάτες) και όχι σε εσωτερικά στοιχεία (ευψυχία)· επιπλέον, η γενναιότητα του Σπαρτιάτη δεν μπορεί να είναι ολοκληρωμένη από τη στιγμή που δεν έχει σαφή γνώση τόσο των κινδύνων του πολέμου (απουσιάζει η ενημέρωση, η συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων), αλλά και των ηδέων της ειρήνης. Ο Σπαρτιάτης ζει μια μονότονη, μονοδιάστατη ζωή που δεν του επιτρέπει να απολαύσει τις χαρές της ειρηνικής ζωής. ο Αθηναίος γεύεται και γνωρίζει τις χαρές της ζωής, δε διστάζει όμως να τις απαρνηθεί προκειμένου να υπερασπιστεί την πόλη που του τις προσφέρει.

Η γνώση και η ενσυνείδητη θυσία

είναι που τοποθετεί τη γενναιότητα του Αθηναίου σε ανώτερο, αξιολογικά, επίπεδο.

**καὶ οἱ αὐτοὶ ἦτοι κρίνομέν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα...
ἀλλὰ μὴ προδιδασθῆναι μᾶλλον λόγῳ:**

Ποιες μορφές της έννοιας «λόγος» προβάλλει ο Περικλής;

Για τον αρχαίο Έλληνα η έννοια λόγος γίνεται αντιληπτή σε διττή μορφή: υπάρχει **ο ενδιάθετος λόγος** (λογισμός, σκέψη) **και ο προφορικός λόγος (προδιδασθῆναι)**. Ο Περικλής τονίζει τη στενή σχέση και των δύο μορφών λόγου και προβάλλει την αξία του προφορικού λόγου και του διαλόγου (ο οποίος προϋποθέτει ελευθερία έκφρασης, άρα δημοκρατικό πολίτευμα) για τη λήψη της σωστής απόφασης **(κρίνομεν ἢ**

καὶ τὰ ἐς ἀρετὴν ἐννηντιώμεθα τοῖς πολλοῖς: Να επισημάνετε στο κείμενο **40** ποιες μορφές της έννοιας **ἀρετή** διακρίνουμε.

ΑΡΕΤΗ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ: μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν. Στις φράσεις αυτές φαίνεται καθαρά **η συμμετοχή των Αθηναίων στα δημόσια πράγματα.**

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ: καὶ τὰ ἐς ἀρετὴν ἐννηντιώμεθα τοῖς πολλοῖς · οὐ γὰρ πάσχοντες εὖ , ἀλλὰ δρῶντες κτῶμεθα τοὺς φίλους. Στις φράσεις αυτές φαίνεται καθαρά **η φιλόανθρωπη δράση**

ΠΟΛΕΜΙΚΗ:τολμᾶν,..... μὴ ἀποτρεπόμενοι τῶν κινδύνων..... Στις φράσεις αυτές φαίνεται καθαρά **η ανδρεία τους την ώρα του πολέμου.**

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΞΙΔΑΝΙΚΕΥΣΗΣ ΠΟΥ ΥΠΆΡΧΟΥΝ ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

- Ⓢ **Ο πλούτος στην Αθήνα** δε χρησιμοποιείται μόνο ως αφορμή για έργο. Γνωρίζουμε ότι ο Αλκιβιάδης (ανιψιός του Περικλή) έκανε επίδειξη του ιδιωτικού του πλούτου, ενώ και η ίδια η πόλη της Αθήνας, κατά την αναχώρηση του αθηναϊκού στόλου για τη Σικελία, έκανε επίδειξη δύναμης.
- Ⓢ **Η συμμετοχή των Αθηναίων πολιτών στα κοινά** δεν ήταν πάντα στη μορφή που την παρουσιάζει ο Περικλής. Στους λόγους του Λυσία (που γράφονται κατά τον 4^ο αιώνα) βρίσκουμε πολλές αναφορές για την αδιαφορία των πολιτών για τα κοινά.
- Ⓢ **Ο συνδυασμός των φιλικών σχέσεων προς τις άλλες πόλεις** με το φιλελεύθερο φρόνημα φαντάζει υπερβολικός, αν μάλιστα σκεφτούμε πώς αντέδρασαν οι Αθηναίοι στις περιπτώσεις που συμμαχικές πόλεις (Θάσος, Λέσβος, Σάμος) προσπάθησαν να αποχωρήσουν από την αθηναϊκή συμμαχία.

ΠΟΙΕΣ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗ ΣΠΑΡΤΗ ΥΠΟΔΗΛΩΝΟΝΤΑΙ ΣΤΟ ΚΕΦ. 40;

- ➡ Η φιλοκαλία των Αθηναίων πολιτών και η πνευματική καλλιέργεια, που αποκαλύπτεται από τα αρχιτεκτονικά ευρήματα στην πόλη της Αθήνας αλλά και από τα πνευματικά δημιουργήματα, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να παρουσιαστεί στην πόλη της Σπάρτης και στο μονομερή τρόπο ζωής των Σπαρτιατών.
- ➡ Η ενασχόληση των Αθηναίων με την ιδιωτική και δημόσια ζωή αντιπαραβάλλεται με την ενασχόληση των Σπαρτιατών με τα στρατιωτικά και την απουσία ιδιωτικής ζωής στη Σπάρτη. Η συμμετοχή των Αθηναίων πολιτών στη δημόσια ζωή ενθαρρύνεται από το πολίτευμά τους (δημοκρατία), ενώ αυτό της Σπάρτης (ολιγαρχία) αποθαρρύνει.
- ➡ Η ενημέρωση των Αθηναίων πολιτών, η συμμετοχή τους στη λήψη των αποφάσεων, ο διάλογος έρχονται σε έντονη αντίθεση με τη Σπάρτη, όπου, κατά κανόνα, οι αποφάσεις λαμβάνονταν «διὰ βοῆς».
- ➡ Ελέγχεται η γενναιότητα των Σπαρτιατών ως θράσος που προέρχεται από την ελλιπή ενημέρωση και τη μη γνώση των «ἡδέων» της ειρήνης και «τῶν κινδύνων» του πολέμου.
- ➡ Γενικότερα προβάλλεται η πολυμέρεια και η πληρότητα του Αθηναίου σε αντίθεση με το μονομερή και μονοδιάστατο τρόπο ζωής των Σπαρτιατών.

καὶ μόνοι οὐ τοῦ συμφέροντος μᾶλλον λογισμῷ...:

Είναι ενδιαφέρον ότι από την ουδέτερη ή την έμμεση σύγκριση των Αθηναίων με τους Σπαρτιάτες (κεφ. 36, 37, 38) οδηγούμαστε στην ξεκάθαρη σύγκριση του κεφ. 39. Από τη σύγκριση ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σπάρτη, προχωρούμε στη σύγκριση της Αθήνας με τους άλλους, για να οδηγηθούμε σταδιακά στην υπερθετική κατηγορηση («μόνοι»). Από ένα σημείο και μετά η σύγκριση σταματά. Η Αθήνα παρουσίασε δραστηριότητα σε τομείς που η Σπάρτη και οι άλλες ελληνικές πόλεις ούτε τους υποψιάζονταν (ΟΕΔΒ, σ. 15). Είναι ενδιαφέρον ότι οι εσωτερικές αντιθέσεις (π.χ. λόγος - έργο, φιλοσοφία - φιλοκαλία, ισονομία - αξιοκρατία) χρησιμοποιούνται μόνο για την Αθήνα και τον Αθηναίο πολίτη. Στόχος τους είναι να αναδείξουν την ακεραίωση του Αθηναίου, το ότι είναι ο μόνος που συναιρεί, συνθέτει τα πιο αντιθετικά στοιχεία (ΥΑΠ, σ. 44-45).

ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 41

Θέμα: Ο ύμνος της Αθήνας

Ευνελών τε λέγω...: ΤΙ ΟΛΟΚΛΗΡΩΝΕΙ Ο ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΣΤΟ ΣΗΜΕΙΟ ΑΥΤΟ;

Ανακεφαλαιώνει, συνοψίζει αυτό που προγραμματικά δόθηκε στο κεφ. 36 (ἀπὸ οἷας ἐπιτηδεύσεως...) και αναπτύχθηκε από το κεφ. 37 μέχρι και το κεφ. 40 (ο έπαινος της αθηναϊκής δύναμης).

τήν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ελλάδος παιδευσιν εἶναι:

ΜΕ ΒΑΣΗ ΠΟΙΑ ΛΟΓΙΚΗ Η ΑΘΗΝΑ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΘΕΩΡΗΘΕΙ παιδευσιν (ΣΧΟΛΕΙΟ) ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ (δες και ΥΑΠ, σ. 48, 50 και ΟΕΔΒ, σ. 67);

Ο Περικλής προβάλλει τη μορφωτική αλλά και διαμορφωτική δύναμη της Αθήνας. Η πόλη σε όλες τις εκδηλώσεις (πᾶσαν πόλιν) αποδείχτηκε πρότυπη, αξία για μίμηση από τους υπόλοιπους Έλληνες και τους ανθρώπους κάθε εποχής. Όπως φάνηκε από τα προηγούμενα κεφάλαια, το πολίτευμα, η ελευθερία, η ψυχαγωγία, το εμπόριο, η στρατιωτική ισχύς, η φιλοκαλία, οι πνευματικές αναζητήσεις, η συμμετοχή των πολιτών στα κοινά, τα ανθρωπιστικά αισθήματα, καθιστούν την Αθήνα παιδευτικό πρότυπο. Η δράση της πόλης στον υλικό, πνευματικό και πολιτικό τομέα αποτελούσε και αποτελεί το ιδεώδες για τους ανθρώπους της εποχής αλλά και για τους μεταγενέστερους. Η παιδευτική αξία της πόλης των Αθηνών είχε ήδη αναγνωριστεί από την αρχαιότητα. Στον «Πρωταγόρα» ο Ιππίας την αποκαλεί «πρυτανεῖον σοφίας».

ΠΟΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΙΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, ΟΠΩΣ ΑΥΤΑ ΠΡΟΒΑΛΛΟΝΤΑΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΚΕΦ. 41;

Πρότυπο δεν είναι μόνο η πόλη της Αθήνας αλλά ταυτόχρονα και ο Αθηναίος πολίτης. Είναι ο άνθρωπος που διακρίνεται για την πολυμέρεια και την πολυπραγμοσύνη του (δες και ΟΕΔΒ, σ. 67 και ΥΑΠ, σ. 48), την άνεση, τη δεξιοτεχνία, την ευστροφία, την ευχάριστη διάθεση. Όλα αυτά συνδυασμένα με την κομψότητα και τη χάρη. Ο πολίτης, όπως και η πόλη, διακρίνεται για την αυτάρκειά του (αὐταρκες τὸ σῶμα).

Πὼς ΔΙΑΜΟΡΦΩΝΟΝΤΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΗ ΚΑΙ ΠΟΛΗΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΚΕΦ. 41;

Είναι ενδιαφέρον ότι η πόλη και ο πολίτης χαρακτηρίζονται ξεχωριστά. Η πόλη δε συνθλίβει την προσωπικότητα του πολίτη, ο πολίτης δεν παύει να είναι άτομο, να δραστηριοποιείται στην ιδιωτική του ζωή. Προβάλλεται όμως έντονα και η διαλεκτική σχέση που υπάρχει μεταξύ του Αθηναίου πολίτη και της πόλης του. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι η σχέση αυτή δίνεται και μορφικά: από την αναφορά στην πόλη (τήν τε πᾶσαν πόλιν) προχωρούμε στον πολίτη (ἐκαστον ... παρ' ὑμῶν), για να περάσουμε στη συνέχεια και πάλι στην πόλη (ἡ δύναμις τῆς πόλεως) και τον πολίτη (τῶνδε τῶν τρόπων). Ο Αθηναίος πολίτης είναι γέννημα της πόλης του που τον γαλούχησε με την «ἐπιτήδευσιν», την «πολιτείαν» και τους «τρόπους» της.

Η πόλη ως πρότυπο παιδευτήριο καθιστά τους πολίτες της πανανθρώπινα πρότυπα και αυτοί με τη δράση τους διευρύνουν και ενισχύουν το μεγαλείο της.

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΤΕ ΤΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ ΜΕ ΤΑ ΟΠΟΙΑ Ο ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΑΠΟΔΕΙΚΝΥΕΙ ΤΗ ΔΥΝΑΜΗ ΚΑΙ ΤΗ ΜΟΝΑΔΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ.

Εί

- ➔ Μόνο η πόλη των Αθηνών βγαίνει στη δοκιμασία ανώτερη από τη φήμη της. Ο Περικλής θέλει να τονίσει ότι η πραγματικότητα δικαιώνει την ανωτερότητα των Αθηναίων, εν αντιθέσει με άλλους που περιορίζονται στην καυχησιολογία (Σπαρτιάτες). Πρόκειται για επιχείρημα σοβαρό και αόριστο χωρίς μεγάλη αποδεικτική ισχύ.
- ➔ Η Αθήνα δε δίνει αφορμή για αγανάκτηση ούτε στον εχθρό που νικιέται ούτε και στο σύμμαχο (ὕπηκῳ) αφορμή για παράπονο. Οι εχθροί και οι σύμμαχοι αναγνωρίζουν την υπεροχή της. Πρόκειται για επιχείρημα που πολύ δύσκολα μπορεί να σταθεί στη λογική. Ποιος είναι ο εχθρός που δε θα ενοχληθεί από την ήττα του και ποιοι σύμμαχοι δέχονται αόγγυστα την εξάρτησή τους από τους ισχυρούς μιας συμμαχίας, όταν μάλιστα γνωρίζουμε πως πολλοί σύμμαχοι μεμψιμοιρούσαν και εξεγείρονταν εναντίον της Αθήνας. Προσέξτε την προσπάθεια του ρήτορα να μας παρασύρει και να απομακρύνει τους όποιους ενδοιασμούς προβάλλει η λογική μας: η διπλή επανάληψη του μόνη, η διπλή άρνηση οὔτε... οὔτε και η άρνηση που υπάρχει στο σχήμα λιτότητας (οὐχ ὑπ' ἁξίων) έχουν ως στόχο να κάμψουν τους δικούς μας δισταγμούς για την ορθότητα των επιχειρημάτων του.
- ➔ Η Αθήνα, αφού παρουσίασε τη δύναμή της με απτές αποδείξεις και μάρτυρες, θα θαυμάσται από συγχρόνους και μεταγενέστερους, χωρίς να χρειάζεται ούτε την υμνητική περιγραφή του Ομήρου ούτε την περιγραφή των λογογράφων. Δε χρειάζεται ούτε την υπερβολή της επικής ποίησης ούτε την ευχάριστη διήγηση ενός λογογράφου που προσφέρει στιγμιαία τέρψη. Η Αθήνα δεν έχει ανάγκη από πλαστούς επαίνους. Την επιβάλλουν τα επιτεύγματά της και το μόνο που χρειάζεται είναι ο αντικειμενικός λόγος του ιστορικού, για να τα αναδείξει και να τα διασώσει ως αιώνια μνημεία. Στόχος του δεν είναι να μειώσει την αξία του ποιητή, αλλά να απορρίψει τη χρήση του ως ιστορική πηγή. Παρά το γεγονός ότι η ιστορία επιβεβαίωσε την άποψη του Περικλή για το θαυμασμό των μεταγενεστέρων, το πιο πάνω επιχείρημα δεν παύει να έχει μια δόση υπερβολής.
- ➔ Η Αθήνα ανάγκασε κάθε θάλασσα και στεριά να γίνει πέρασμά της και έστησε παντού μνημεία και για τις επιτυχίες και για τις αποτυχίες της. Και αυτό το επιχείρημα είναι γενικό και αόριστο. Η Αθήνα παρουσιάζεται να κατακτά πέρα από το χρόνο και το χώρο. Τα μνημεία για τις αποτυχίες (δες και ΥΑΠ, σ. 49 και ΟΕΔΒ, σ. 67) μπορεί να ξαφνιάζουν. Σημασία δεν έχει το αποτέλεσμα της προσπάθειας αλλά το φρόνημα και η τόλμη που επέδειξαν οι Αθηναίοι, έστω κι αν μερικές φορές δεν έφερνε την επιτυχία.

Γενικά τα επιχειρήματα του Περικλή στο κεφάλαιο αυτό δεν μπορούν να θεωρηθούν ισχυρά. Δεν απευθύνονται τόσο στη λογική όσο στο συναίσθημα. Σε συνδυασμό με τη χρήση πληθώρας εκφραστικών μέσων (δες και ΥΑΠ, σ. 50), επαναφορές, υπερβολές, παρηχήσεις, ομοιοτέλετο, αντιθέσεις, προσπαθεί να ακινητοποιήσει τη λογική και να απελευθερώσει το συναίσθημα. Ο ρήτορας δε μας πείθει πια με τη λογική, αλλά μας μαγεύει (Ι.Θ. Κακριδής).

ΠΟΙΟ ΕΙΔΟΣ ΑΝΤΙΘΕΣΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΕΙ ΣΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ;

Κυριαρχεί η υπερθετική κατηγορήση της πόλης και του πολίτη (μόνη...μόνη).

Επιπλέον, ενώ στα κεφάλαια (37-38) είδαμε την Αθήνα μόνη της, στο κεφ. 39 σε αντίθεση με τη Σπάρτη και στο κεφ. 40 σε αντίθεση με τον άλλο κόσμο, στο κεφ. 41 βλέπουμε το τι ήταν η Αθήνα για τον υπόλοιπο κόσμο.

Και το βλέπουμε μέσα από τα μάτια των «άλλων». Αυτοί οι άλλοι είναι ὁ πολέμιος, ὁ ὑπήκοος, οἱ νῦν και οἱ ἔπειτα,

ο Όμηρος και οι λογογράφοι, η θάλασσα και η στεριά που γνώρισαν την τόλμη των Αθηναίων.

Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι μας προβάλλεται η δύναμη της Αθήνας όχι μόνο **συγχρονικά** αλλά και **διαχρονικά**. Η Αθήνα δε σταματά όμως μόνο εκεί: πέρα από το **χρόνο**, κατακτά (όπως είδαμε προηγουμένως) και το **χώρο**.

ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ Ο ΣΤΟΧΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ ΣΤΟ ΚΕΦ. 41;

➔ Ανακεφαλαιώνει την ανάλυση της ἐπιτηδεύσεως, τῆς πολιτείας και τῶν τρόπων.

➔ Στο κεφ. 41 δεν κυριαρχεί η λογική ανάλυση του μεγαλείου της Αθήνας. Αυτή έγινε στα προηγούμενα κεφάλαια. Ο λόγος του ρήτορα αποκτά έναν τόνο ὑμνητικό και απευθυνόμενος στο συναίσθημά μας, προσπαθεί να μας πείσει να συναινέσουμε στην παραδοχή του μεγαλείου της πόλης.

➔ Είναι αντιληπτή η προσπάθεια του ρήτορα να εξυψώσει τόσο το φρόνημα των συμπολιτῶν του όσο και το αίσθημα ευθύνης και χρέους απέναντι στην πόλη τους. Για μια τέτοια πόλη πρέπει να αισθάνονται περήφανοι αλλά και υπεύθυνοι για τη διατήρησή της.

➔ Προβάλλει ἔμμεσα τις ιμπεριαλιστικές διαθέσεις της Αθήνας: παρουσιάζεται ως η πόλη που αξίζει να κυριαρχεί πάνω σε άλλους.

➔ Υποκρύπτονται οι αρνητικές πλευρές της ιμπεριαλιστικής πολιτικής: η κυριαρχία σε γη και θάλασσα συνεπάγεται πολέμους, απώλειες, δυστυχία.

περὶ τοιαύτης οὖν πόλεως...οἶδε τε...πάντα τινὰ εἰκὸς ἐθέλειν ὑπὲρ αὐτῆς κάμνειν: **ΠΟΙΟ ΡΟΛΟ ΔΙΑΔΡΑΜΑΤΙΖΕΙ Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΑΥΤΗ;**

Συγκεφαλαιώνει όλα τα προηγούμενα και μας οδηγεί στο επόμενο, με βάση την εξαγγελία του ρήτορα στο κεφ. 36, θέμα, δηλαδή τον έπαινο των παρόντων νεκρών. Για άλλη μια φορά τονίζεται η διαλεκτική σχέση πόλης-πολιτῶν. Η πόλη ήταν το ιδανικό αυτών που έδωσαν τη ζωή τους και είναι λογικό (εἰκός) να παραμένει ιδανικό και των ζωντανών. Δεν προτιμά ο ρήτορας αντί του εἰκὸς (ἐστὶ) το χρή ἢ το δέον ἐστὶ. Η απόφαση των Αθηναίων να θυσιαστούν για την πόλη τους πρέπει να είναι ἔλλογη επιλογή και όχι αποτέλεσμα καταναγκασμού.

ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 42

Θέμα: Ο έπαινος των νεκρών

Δι' ὃ δὴ καὶ ἐμήκυνα τὰ περὶ τῆς πόλεως, διδασκαλίαν τε ποιούμενος μὴ περὶ ἴσου ἡμῖν εἶναι τὸν ἀγῶνα καὶ οἷς τῶνδε μὴδὲν ὑπάρχει ὁμοίως, καὶ τὴν εὐλογίαν ἅμα ἐφ' οἷς νῦν λέγω φανεράν σημείοις καθιστάς. καὶ εἴρηται αὐτῆς τὰ μέγιστα:

ΜΕ ΠΟΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝΕΙ Ο ΡΗΤΟΡΑΣ ΤΗΝ ΠΑΡΕΚΚΛΙΣΉ ΤΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΥΠΙΚΉ ΔΟΜΉ ΤΩΝ ΕΠΙΤΑΦΙΩΝ ΛΟΓΩΝ;

Ο ρήτορας αισθάνεται την ανάγκη να απολογηθεί, καθώς μίλησε εκτεταμένα για την πόλη [ἐμήκυνα]. Ἡ μακρηγορία του οφειλόταν στην προσπάθειά του να δείξει ότι οι Αθηναῖοι και ὅλοι οι ἄλλοι Ἕλληνες δεν ἀγωνίζονταν για πράγματα ἴσης ἀξίας. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς Ἀθήνας στον πνευματικό, υλικό και πολιτικό τομέα (που παρουσιάστηκε στα προηγούμενα κεφάλαια), καθιστά μοναδική και την πόλη ἀλλὰ καὶ τοὺς πολίτες που ζουν σε αὐτή. Γι' αὐτό ἡ ἀποτυχία ἢ ἡ καταστροφή αὐτῆς τῆς πόλης θα συνιστᾷ για τοὺς πολίτες τῆς τεράστιας ἀπώλειας, μεγαλύτερη ἀπὸ ὅ, τι για τοὺς πολίτες οποιασδήποτε ἄλλης πόλης. Συνεπώς, δικό τους χρέος εἶναι νὰ ἀγωνιστοῦν με ἀκόμη μεγαλύτερη προθυμία για τὴν υπεράσπισή της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ἠθέλε νὰ καταστήσει τὸν ἔπαινο φανερό με χειροπιαστὲς ἀποδείξεις (σημείοις). Ἐμφανίζεται καὶ πάλι ἡ γνωστὴ ἀντίθεση λόγου καὶ ἔργου. Παράλληλα, τονίζεται ἡ ἀμφίδρομη σχέση (ΟΕΔΒ, σ. 69) καὶ ἡ ἀλληλεξάρτηση (ΥΑΠ, σ. 51, 53) ἀνάμεσα στὸν πολίτη καὶ στὴν πόλη. Ὁ ἔπαινος τῆς πόλης συνιστᾷ καὶ ἔπαινο τῶν νεκρῶν. Εἶναι τὸ μεγαλεῖο τῆς πόλης που δημιουργεῖ πολίτες πρόθυμους νὰ θυσιάστουν, ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ νεκροὶ με τὴ θυσία τοὺς ἐνισχύουν τὸ μεγαλεῖο τῆς πόλης. Γι' αὐτό, παρουσιάζοντας τὸ μεγαλεῖο τῆς πόλης ἔχει, σε πολὺ μεγάλο βαθμὸ, πει τὸν ἔπαινο τῶν νεκρῶν.

ἃ γὰρ τὴν πόλιν ὕμνησα, αἱ τῶνδε καὶ τῶν τοιῶνδε ἀρεταὶ ἐκόσμησαν, καὶ οὐκ ἂν πολλοῖς τῶν Ἑλλήνων ἰσόρροπος ὥσπερ τῶνδε ὁ λόγος τῶν ἔργων φανείη: ΣΧΟΛΙΑΣΤΕ ΤΗΝ ΠΙΟ ΠΑΝΩ ΗΜΙΠΕΡΙΟΔΟ (ΔΕΣ ΚΑΙ ΥΑΠ, Σ. 51).

Ἡ χρήση τῶν ρημάτων (ὕμνησα, ἐκόσμησαν) που ἀναφέρονται σε ποιητικὰ ἔργα ξαφνιάζει, ἰδιαίτερα, ὅταν προηγουμένως εἶχε ἀπορρίψει τὸν Ὅμηρο ὡς ὑμνητὴ. Ὁ ὕμνος τῶν νεκρῶν δὲν ἐνέχει τὸν κίνδυνο τῆς υπερβολῆς, γιατί οἱ παρόντες νεκροὶ ἀποτελοῦν μοναδική περίπτωση ὅπου τὸ ἔργο συνταιριάζεται με τὸ λόγο (ἰσόρροπος).

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀναφορά καὶ στὴ θυσία ὅλων αὐτῶν που μέχρι τώρα (τῶν τοιῶνδε) ἔδωσαν τὴ ζωὴ τους για τὴν πόλη. Με τὸν τρόπο αὐτό συνδέεται τὸ ἔργο τῶν παρόντων νεκρῶν με τὸ ἔργο τῶν προγόνων, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνταν ἀξεπέραστα πρότυπα ἀρετῆς, καὶ παρουσιάζεται ὡς συνέχειά του. Ἔτσι καὶ οἱ παρόντες νεκροὶ περνοῦν στὴ σφαῖρα τῆς αἰωνιότητος καὶ γίνονται πρότυπα για ὅλους (δες καὶ ΟΕΔΒ, σ. 13).

ΜΕ ΠΟΙΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΕΙ Ο ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΤΟΥΣ ΠΑΡΟΝΤΕΣ ΝΕΚΡΟΥΣ;

Ηλικία

«άνδρὸς ἀρετὴν πρώτη μηνύουσα»: οι νέοι στην ηλικία στρατιώτες, οι οποίοι δε δίστασαν να θυσιάσουν τα νιάτα τους για την πατρίδα τους.

«τελευταία βεβαιούσα»: οι ώριμοι στην ηλικία και έμπειροι στο στρατιωτικό τομέα νεκροί.

Ηθική ποιότητα

«τοῖς τᾶλλα χείροσι»: οι πολίτες που έβλαψαν ως ιδιώτες την πόλη ή τους συμπολίτες τους με τη συμπεριφορά τους. Ακόμη και στην περίπτωση των πολιτών αυτών πρέπει να προβάλλεται η ανδρεία τους στον πόλεμο για την υπεράσπιση της πατρίδας τους παρά τα όποια ελαττώματα είχαν. Η προσφορά τους στο κοινό καλό και στην κοινή σωτηρία τους εξαγνίζει από κάθε ηθική

Οικονομική κατάσταση

Οι πλούσιοι, οι οποίοι δεν προτίμησαν την απόλαυση του πλούτου τους αλλά διάλεξαν να αγωνιστούν για αυτό που τους πρόσφερε τα αγαθά, την ίδια την πόλη. Γι' αυτούς ο πλούτος δεν αποτελεί αντικίνητρο μπροστά στο χρέος προς την πατρίδα, δεν τους οδηγεί στη δειλία (ἐμαλακίσθη). Θυμηθείτε (κεφ. 40) ότι στην Αθήνα ο πλούτος αποτελεί ευκαιρία νια έθνο.

Οι φτωχοί πολίτες (πενίας έλπίδι), οι οποίοι δεν έδειξαν μικρότερο θάρρος στη μάχη με την ελπίδα ότι, αν ζήσουν, έχουν την πιθανότητα να πλουτίσουν. Είναι ενδιαφέρον ότι ο πλούτος τόσο ως κτήμα όσο και ως ελπίδα παρουσιάζεται ως αντικίνητρο της αρετής.

ΤΙ ΕΞΥΠΗΡΕΤΕΙ ΑΥΤΗ Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ;

Είναι ενδιαφέρον ότι οι Αθηναίοι ανεξάρτητα από την ηλικία, την κοινωνική και οικονομική τους θέση, την ηθική τους ποιότητα συναντώνται στο ίδιο σημείο: στην κοινή απόφασή τους να αγωνιστούν για την υπεράσπιση της πατρίδας τους. Ενώ στη δημόσια ζωή οι Αθηναίοι διακρίνονται με βάση την ικανότητά τους, στο πεδίο της μάχης δεν είναι η ικανότητα που διαδραματίζει ουσιαστικό ρόλο αλλά η ευψυχία που υπάρχει κοινή στην ψυχή όλων, αποτέλεσμα του παιδευτικού ρόλου που ασκεί η πόλη. Σαφής η πρόσκληση του ρήτορα στους συμπολίτες του να αποδείξουν έμπρακτα τη γενναιότητά τους και την αγάπη τους για την πόλη.

τὴν δὲ τῶν ἐναντίων τιμωρίαν ποθεινοτέραν αὐτῶν λαβόντες...νομίσαντες ἐβουλήθησαν...ἀπηλλάγησαν:

ΑΠΟ ΠΟΙΑ ΣΤΑΔΙΑ ΠΕΡΝΑ Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΝΕΚΡῶΝ ΠΡΟΣ ΤΗ ΘΥΣΙΑ;

Παρατηρούμε τη βαθμιαία εκδήλωση της ανδρείας των πεσόντων, μιας ανδρείας που βασίζεται στη γνώση και στη συνειδητή επιλογή. Οι νεκροί δεν απαρνήθηκαν την απόλαυση των υλικών αγαθών. Θεώρησαν όμως (νομίσαντες) ότι αυτή ήταν κάτι που έπρεπε να περιμένει (παραμένει στην περιοχή του επιθυμητού) και έκριναν την τιμωρία των εχθρών πιο ποθητή (ποθεινοτέραν) και κάτι που αξίζει να πραγματώσουν. Γνώριζαν βεβαίως ότι η απόφασή τους αυτή συνεπάγεται κινδύνους (θυμηθείτε και το κεφ. 40), έκριναν όμως αυτόν τον κίνδυνο ως τον πιο ωραίο (κάλλιστον): το να πεθαίνει κανείς για την πατρίδα του είναι ο πιο ωραίος κίνδυνος. Τονίζεται η αυτόβουλη, αυτοπροαίρετη απόφασή τους να αγωνιστούν για την πατρίδα τους (ἐβουλήθησαν). Η κρίση τους παρουσιάζεται συνδυασμένη με τη βούληση. Οι νεκροί εμπιστεύτηκαν την αβέβαιη έκβαση του αγώνα (ἐλπίδι μὲν τὸ ἀφανὲς τοῦ κατορθώσκειν ἐπιτρέψαντες) στην ελπίδα. Τονίζεται η αισιοδοξία και η αυτοπεποίθησή τους. Το αποτέλεσμα ενός τέτοιου επικίνδυνου αγώνα είναι αβέβαιο. Το αν θα νικήσουν ή θα νικηθούν εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Γι' αυτό ελπίζουν ότι θα νικήσουν. Μέσα στη μάχη (ἐργῶ) μπροστά στον κίνδυνο (περὶ τοῦ ἤδη ὀρωμένου) θεώρησαν υποχρέωσή τους να στηριχτούν στον εαυτό τους (ἀξιοῦντες πεποιθέναι σφίσιν αὐτοῖς). Αν η έκβαση του αγώνα είναι αβέβαιη, το φρόνημα που θα δείξει ο πολεμιστής μέσα στη μάχη εξαρτάται αποκλειστικά από τον ίδιο. Είναι κάτι που το αξιώνει από τον εαυτό του. Μέσα στη μάχη (ἐν αὐτῷ) βρέθηκαν στο δίλημμα: να υποχωρήσουν και να σωθούν (ἐνδόντες σῶζεσθαι) ή να σκοτωθούν αμυνόμενοι. Και πάλι έκριναν (ἡγησάμενοι) προτιμότερο (κάλλιον) να αμυνθούν και να σκοτωθούν και πραγματώσαν το ηρωικό ιδανικό, αποφεύγοντας και το όνειδος της δειλίας (τὸ αἰσχρὸν τοῦ λόγου). Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι οι νεκροί συλλογίζονται, κρίνουν πριν αλλά και κατά τη διάρκεια της μάχης. Πριν από τη μάχη καλούνται να επιλέξουν ανάμεσα στην απόλαυση των υλικών αγαθών και την τιμωρία των εχθρών. Μέσα στη μάχη καλούνται να επιλέξουν ανάμεσα στη φυγή και τη σωτηρία, και την άμυνα και τον, πιθανό, θάνατο. Ακόμη και την κρίσιμη στιγμή (ἐλαχίστου καιροῦ) επιδιώκουν να απαλλαγούν από οποιαδήποτε κατηγορία για δειλία.

Ολοκληρώνεται έτσι το εγκώμιο του Αθηναίου μαχητή,

ο οποίος, έχοντας συνείδηση των κινδύνων και των σκοπών του, των διλημμάτων και των επιλογών του, φτάνει μετά από εσωτερικό διαλογισμό στην ηρωική πράξη και με την πτώση του περνά στην αθανασία.

καὶ δι' ἐλαχίστου καιροῦ τύχης ἅμα ἀκμῇ τῆς δόξης μᾶλλον ἢ τοῦ δέους ἀπηλλάγησαν
ΣΧΟΛΙΑΣΤΕ ΤΟ ΠΙΟ ΠΑΝΩ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ.

Φαινομενικά είναι παράδοξο να φοβάται κανείς λιγότερο το θάνατο από την κατηγορία για πιθανή δειλία στην περίπτωση που καταφέρει να επιζήσει. Γνώριζαν ότι, επιλέγοντας να αγωνιστούν, θα αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο του θανάτου. Ο θάνατος είναι ένα πιθανό αποτέλεσμα της επιλογής τους, δεν είναι κάτι που τους φοβίζει. Παρόλα αυτά, οι νεκροί δε θέλησαν να δώσουν σε κανέναν την αφορμή για κατηγορία και η έντονη αίσθηση της τιμής, το φιλότιμο τους οδηγεί στην επιλογή της θυσίας.

**ΤΥΠΙΚΑ ΤΟ ΚΕΦ. 42 ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΤΟΝ ΕΠΑΙΝΟ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ,
ΕΙΝΑΙ ΟΜΩΣ ΕΝΤΟΝΟΣ ΚΑΙ Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ. ΑΙΤΙΟΛΟΓΗΣΤΕ.**

- Οι Αθηναίοι και οι άλλοι δεν αγωνίζονται για πράγματα ίσης αξίας. Συνεπώς, οι Αθηναίοι έχουν σημαντικά κίνητρα για να επιδείξουν γενναιότητα ανώτερη από αυτή των άλλων.
- Η διάκριση που κάνει ο Περικλής στους νεκρούς έχει έντονα προτρεπτικό χαρακτήρα. Σημασία στη μάχη δεν έχει η ηλικία ή η στρατιωτική εμπειρία αλλά το φρόνημα του πολεμιστή. Οι πολίτες που με την προσωπική τους ζωή είχαν δημιουργήσει προβλήματα, έχουν την ευκαιρία να ξεπλύνουν τα ηθικά τους παραπτώματα και να κερδίσουν τη δόξα και τον έπαινο. Οι πλούσιοι μπορούν να αγωνιστούν, για να εξασφαλίσουν την απόλαυση των αγαθών τους και οι φτωχοί, για να συντηρήσουν την ελπίδα ότι θα βελτιώσουν την κοινωνική και οικονομική τους θέση.
- Ο ρήτορας προσπαθεί να υποβαθμίσει τη σημασία και το φόβο του θανάτου στη μάχη και να αναδείξει τη δόξα και την υστεροφημία που τον συνοδεύει.
- Τονίζει έντονα ότι μεγαλύτερη σημασία έχει το φρόνημα, η ψυχική διάθεση και όχι η οποιαδήποτε ικανότητα. Συνεπώς, αφού η ψυχική διάθεση υπάρχει στον κάθε Αθηναίο, δεν πρέπει να διστάζουν στους πολεμικούς κινδύνους.

ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 43

ΘΕΜΑ: Παραινέσεις-προτροπές προς τους ζωντανούς

Καὶ οἶδε μὲν προσηκόντως τῇ πόλει τοιοῖδε ἐγένοντο

Η σχέση πολίτη και πόλης δεν είναι μόνο διαλεκτική, αμφίδρομη. «Προσηκόντες» είναι οι συγγενείς και το «προσηκόντως» σημαίνει «όπως ταιριάζει στα παιδιά της». Μεταξύ πολίτη και πόλης υπάρχουν σχέσεις συγγένειας. Ο πολίτης αισθάνεται την πόλη δίπλα του, συμπαραστάτη και βοηθό. Φαίνεται παράλληλα και ο τρόπος με τον οποίο δένονται οι πολίτες με την πόλη που τους γέννησε.

ΠΟΙΕΣ ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΠΑΡΑΙΝΕΣΕΙΣ-ΠΡΟΤΡΟΠΕΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΖΩΝΤΑΝΟΥΣ;

τούς δὲ λοιποὺς χρὴ ἀσφαλεστέραν μὲν εὐχέσθαι, ἀτολμοτέραν δὲ μηδὲν ἀξιοῦν τὴν ἐς τοὺς πολεμίους διάνοιαν ἔχειν:

Ο Περικλής προτρέπει τους ζωντανούς να επιδείξουν την ίδια αίσθηση του χρέους (ἀξιοῦν) με αυτή που επέδειξαν οι παρόντες νεκροί. Αυτή η αίσθηση του χρέους προς την πατρίδα παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα εσωτερικού διαλογισμού (διάνοιαν), ως μια διανοητική δραστηριότητα. Οι ζωντανοί πρέπει να εύχονται το φρόνημά τους απέναντι στους νεκρούς να τους φέρει μικρότερο κίνδυνο· δεν είναι βέβαιο το αποτέλεσμα ενός αγώνα· συχνά αστάθμητοι παράγοντες υπεισέρχονται και μπορούν να ανατρέψουν τα πάντα (θυμηθείτε στο κεφ. 40 οι Αθηναίοι έστησαν μνημεία για τις νίκες αλλά και για τις ήττες· πιο κάτω στο κεφ. 43 «ὁπότε πείρα του σφαλεῖεν»). Αντιθέτως, το φρόνημα που θα επιδείξει κάποιος στο πεδίο της μάχης δεν εξαρτάται από εξωτερικούς παράγοντες, αλλά από τον ίδιο του τον εαυτό. Το αν θα υπάρξει μικρότερος ή μεγαλύτερος κίνδυνος είναι κάτι που πρέπει να το εύχονται, το αν θα επιδείξουν ή όχι μικρότερο φρόνημα είναι κάτι που το αξιώνουν από τον εαυτό τους, που τους το επιβάλλει η αίσθηση του χρέους και του καθήκοντος (θυμηθείτε και στο κεφ. 42 «ἐλπίδι μὲν τὸ ἀφανὲς τοῦ κατορθώσιν...περὶ τοῦ ἤδη ὀρωμένου σφίσιν αὐτοῖς ἀξιοῦντες πεποιθέναι»).

σκοποῦντας μὴ λόγῳ τὴν ὠφελίαν... θεωμένους καὶ ἐραστὰς γιγνομένους:

Οι ζωντανοί να θεώνονται το μεγαλείο της πόλης όχι μόνο με τη λογική, αλλά με το να κοιτάζουν την πόλη τους με θέρμη. Τη θέση της ψυχρής θεωρητικής εξέτασης παίρνει ο θαυμασμός και ο έρωτας προς την πόλη. Η υπεράσπιση της πόλης παρουσιάζεται ως ψυχική ανάγκη και όχι ως υπαγόρευση της λογικής.

ένθυμουμένους ὅτι τολμῶντες καὶ γιγνώσκοντες τὰ δέοντα καὶ ἐν τοῖς ἔργοις αἰσχυνόμενοι ἄνδρες αὐτὰ ἐκτίσαντο, καὶ ὁπότε πείρα του σφαλεῖεν, οὐκ οὖν καὶ τὴν πόλιν γε τῆς σφειτέρας ἀρετῆς ἀξιοῦντες στερίσκειν, κάλλιστον δὲ ἔρανον αὐτῇ προϊέμενοι:

Οἱ Ἀθηναῖοι πρέπει νὰ συλλογιστοῦν πάνω στὶς συνιστώσες τοῦ ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου. ἡ σπουδαιότερη ἀπὸ αὐτές εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ἀθηναῖος πολίτης, γέννημα τῆς πόλης καὶ τοῦ πολιτεύματός της. Παρουσιάζεται νὰ εμφορεῖται ἀπὸ μιὰ ψυχικὴ ιδιότητα (τόλμη), ἀπὸ μιὰ διανοητικὴ (γνώσις) καὶ μιὰ ἠθικὴ (αἰδώς, ἡ ντροπὴ). Τέτοιοι ἄνδρες ἦταν οἱ δημιουργοὶ τοῦ ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου, οἱ ὁποῖοι ἀκόμη καὶ στὴν ὥρα τῆς ἀποτυχίας προτιμοῦσαν νὰ ξοδέψουν τὴ ζωὴ τους προσφέροντάς την ὡς τὴν πιο ωραία συνεισφορά (κάλλιστον ἔρανον) στὴν πόλη.

κοινῇ γὰρ τὰ σώματα διδόντες...ἐνδiciaitᾶται:

Οἱ Ἀθηναῖοι θὰ πρέπει νὰ δείξουν γενναιότητα καὶ αυτοθυσίᾳ στὸ πεδίο τῆς μάχης ἀναλογιζόμενοι τὰ οφέλη ποὺ τοὺς περιμένουν μετὰ τὴ θυσία τους: ἀγέραςτος ἐπαινος, αἰώνια μνήμη καὶ υπόμνηση, ἀναγνώρισή τους ὡς πανανθρώπινων, οἰκουμενικῶν προτύπων. Θὰ δώσουν κάτι ἀσήμαντο καὶ φθαρτό (τὸ σῶμα) καὶ θὰ ἀποκτήσουν κάτι τὸ αἰώνιο καὶ ἀγέραςτο.

Οὕς νῦν ὑμεῖς ζηλώσαντες καὶ τὸ εὐδαιμον τὸ ἐλεύθερον, τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ εὐψυχον κρίναντες μὴ περιορᾶσθε τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους:

Οἱ Ἀθηναῖοι με πρότυπο τοὺς νεκροὺς (ὄχι μόνο τοὺς παρόντες) καὶ θεωρώντας ὡς θεμέλιο τῆς εὐτυχίας (εὐδαιμονία) τὴν ἐλευθερίᾳ καὶ ὡς θεμέλιο τῆς ἐλευθερίας τὴ δυνατὴ ψυχὴ (τὸ εὐψυχον) δε θὰ πρέπει νὰ δειλιάζουν μπροστὰ στοὺς κινδύνους τοῦ πολέμου. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι εὐδαιμονία, ἐλευθερία καὶ εὐψυχία παρουσιάζονται ἀξεχώριστα, σαν μιὰ ἐννοία. Ἀν ἀφαιρέσουμε τὴν κοινὴ ἐννοία, τὴν ἐλευθερίᾳ, θὰ διαπιστώσουμε τὴν ἀμεση σύνδεση τῆς εὐτυχίας με τὴ γενναιότητα. Ἡ πραγματικὴ εὐτυχία ὑπάρχει μόνο, ὅταν ὑπάρχει ἐλευθερία. Μόνο οἱ ἐλεύθεροὶ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ αἰσθανθοῦν εὐτυχισμένοι. Ὅταν ἡ ἐλευθερία ἀπειλεῖται, θὰ πρέπει νὰ τὴν υπερασπιστοῦν με γενναιότητα. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτὴ ἡ σύνδεση τῆς εὐτυχίας με τὴ γενναιότητα. Ὁ πολίτης πρέπει νὰ φανεῖ γενναῖος ὄχι μόνο γιὰ κάτι ἀφηρημένο (ὅπως ἡ ἐλευθερία) ἀλλὰ γιὰ χειροπιαστὰ πράγματα, ὅπως ἡ εὐδαιμονία, ἡ ἀπόλαυση τῶν υλικῶν καὶ πνευματικῶν ἀγαθῶν ποὺ τοῦ προσφέρει ἡ πόλη.

οὐ γὰρ οἱ κακοπραγοῦντες δικαιότερον ἀφειδοῖεν ἂν τοῦ βίου... οἷς ἡ ἐναντία μεταβολὴ ἐν τῷ ζῆν ἔτι κινδυνεύεται
καὶ ἐν οἷς μάλιστα μεγάλα τὰ διαφέροντα, ἢν τι πταίσωσιν:

Πιο πρόθυμοι γιὰ ἀγῶνα στὴ μάχη δὲν πρέπει νὰ εἶναι οἱ φτωχοὶ καὶ ἐξαθλιωμένοι πολῖτες ποὺ δὲν ἔχουν νὰ χάσουν τίποτα ἀλλὰ οἱ πλούσιοι πολῖτες, τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ θὰ ἀλλάξει δραματικά σε περίπτωσι ἀποτυχίας. Ἐδῶ ὁ Περικλὴς ἀσχολεῖται με τὴ διαδεδομένη,

στην αρχαιότητα, άποψη ότι ο πλούτος ήταν ανασταλτικός παράγοντας της ανδρείας. Ενώ όμως στο κεφ. 42 είχε προβάλει τον πλούτο ως αντικίνητρο της αρετής, εδώ τον παρουσιάζει ως αφορμή και κίνητρο για δράση (κάτι ανάλογο και στο κεφ. 40).

ἀλγεινότερα γὰρ ἀνδρὶ γε φρόνημα ἔχοντι ἢ μετὰ τοῦ μαλακισθῆναι κάκωσις... ἀναίσθητος θάνατος:

Οἱ Ἀθηναῖοι θα πρέπει να αγωνιστούν με γενναιότητα χωρίς το φόβο του θανάτου. Άλλωστε ο θάνατος πάνω στην έξαρση της ευψυχίας μέσα στη μάχη είναι ανεπαίσθητος. Ο θάνατος μειώνεται ως γεγονός και εξαίρεται ως σημασία (όπως είδαμε προηγουμένως). Η έννοια του φιλότιμου που είδαμε στο τέλος του κεφ. 42 επανέρχεται στο τέλος του κεφ. 43. Το όνειδος της δειλίας είναι σημαντικότερο από το φόβο του θανάτου. Το ηρωικό ιδανικό και η ανάγκη πραγμάτωσής του επανέρχεται στο λόγο του ρήτορα.

κοινῇ γὰρ τὰ σώματα διδόντες ἰδίᾳ τὸν ἀγῆρων ἔπαινον ἐλάμβανον καὶ τὸν τάφον ἐπισημότατον, οὐκ ἐν ᾧ κεῖνται μᾶλλον, ἀλλ' ἐν ᾧ ἡ δόξα αὐτῶν παρὰ τῷ ἐντυχόντι αἰεὶ καὶ λόγου καὶ ἔργου καιρῷ ἀείμνηστος καταλείπεται.

ΠΟΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΑ ΟΦΕΛΗ ΠΟΥ ΠΡΟΚΥΠΟΥΝ ΑΠΟ ΤΗ ΘΥΣΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ;

Οι αγωνιστές, που θυσιάστηκαν για την πατρίδα, πρόσφεραν (διδόντες) την ιδιά τους τη ζωή σε μια συλλογική θυσία (τὰ σώματα/ κοινῇ) για την πατρίδα. Θυσιάζοντας, όμως, όλοι μαζί την ώρα του κοινού αγώνα τα σώματα, κέρδισαν (ἐλάμβανον) ο καθένας χωριστά (ἰδίᾳ) τον αιώνιο και άφθαρτο ατομικό έπαινο (τὸν ἀγῆρων ἔπαινον). «Οι αγωνιστές έδωσαν κάτι φθαρτό, που έτσι κι αλλιώς θα γερνούσε, τα σώματά τους, για να πάρουν ένας ένας κάτι αθάνατο, τον έπαινο που δε γερνάει ποτέ»(Ι.Θ.Κακριδής). Τα στοιχεία της προσφοράς και της ανταπόδοσης δίνονται με τέτοιο τρόπο, ώστε τα δεύτερα να φαίνονται αξιολογικά πιο σπουδαία από όσα προσφέρουν οι πολεμιστές που θυσιάζουν τη ζωή τους.

Οι νεκροί θα κερδίσουν καὶ τὸν τάφον ἐπισημότατον, την πιο επίσημη ταφή. Ο Περικλής δίνει στη φράση αυτή πνευματικό και ιδεαλιστικό περιεχόμενο. Τάφος των νεκρών δε θεωρείται ο χώρος όπου κείτονται (οὐκ ἐν ᾧ κεῖνται), το πραγματικό μνημείο που τους περικλείνει, αλλά η φήμη (δόξα) που τους περιβάλλει και που αυτή παρουσιάζεται ἀείμνηστος, συγκινεί όλους τους ανθρώπους (παρὰ τῷ ἐντυχόντι), σε κάθε εποχή (αἰεὶ) και σε κάθε εκδήλωση (λόγου καὶ ἔργου καιρῷ) (δες ΥΑΠ, σ. 55).

Προσέξτε τις αντιθέσεις που υπάρχουν στο σημείο αυτό (δες ΥΑΠ, σ. 54).

ἀνδρῶν γὰρ ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος, καὶ οὐ στηλῶν μόνον ἐν τῇ οἰκείᾳ σημαίνει ἐπιγραφή, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ προσηκούσῃ ἄγραφος μνήμη παρ' ἐκάστῳ τῆς γνώμης μᾶλλον ἢ τοῦ ἔργου ἐνδιαιτᾶται. ΣΧΟΛΙΑΣΤΕ ΤΗΝ ΠΙΟ ΠΑΝΩ
ΑΠΟΦΘΕΓΜΑΤΙΚΗ ΦΡΑΣΗ.

Ο ρήτορας επισημαίνει τις διαστάσεις της δόξας των ανδρῶν που πεθαίνουν για την πατρίδα. Δίνει έμφαση στην αξία του τάφου ως μνημείου, αλλά εξαίρει και τη σημασία του τάφου ως ιδέα που ξεφεύγει από κάθε περιορισμό χώρου και χρόνου. Η πᾶσα γῆ γίνεται η σημερινή οικουμένη, με τα δύο μέρη που τη συγκροτούν: ἡ οἰκεία, η πατρίδα του καθενός και ἡ μὴ προσήκουσα, ο κόσμος στο σύνολό του (δες ΟΕΔΒ, σ. 70). Τα ιδανικά για τα οποία έπεσαν οι πολεμιστές δεν έχουν απλῶς πανελλήνιο χαρακτήρα, αλλά πανανθρώπινο. Το να πεθαίνει κανείς για υψηλά ιδανικά, όπως είναι η πατρίδα, τον καθιστά πρότυπο για κάθε άνθρωπο κάθε εποχής. Οι αγωνιστές πήραν και υλική (στηλῶν ἐπιγραφή) και ηθική (ἄγραφος μνήμη) ανταμοιβή. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο γενναίο φρόνημα που επέδειξαν οι νεκροί και όχι στο αποτέλεσμα του αγώνα που διεξήγαγαν. Το φρόνημα παραμένει αιώνιος οδηγός (ἄγραφος μνήμη ἐνδιαιτᾶται μᾶλλον τῆς μνήμης ἢ τοῦ ἔργου).

ΓΙΑΤΙ Ο ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΡΗΤΟΡΑ ΑΠΟ ΠΑΡΑΙΝΕΤΙΚΟΣ ΜΕΤΑΠΙΠΤΕΙ ΣΕ ΕΠΑΙΝΕΤΙΚΟ (ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΝΕΚΡΟΥΣ) ΣΤΟ ΜΕΣΟ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ;

- ⊗ Ίσως ο ρήτορας αισθάνεται τύψεις, γιατί δεν επαίνεσε όσο έπρεπε τους παρόντες νεκρούς στο προηγούμενο κεφάλαιο.
- ⊗ Τελειώνοντας την αναφορά στους δημιουργούς του αθηναϊκού μεγαλείου με τη φράση «κάλλιστον δὲ ἔρανον προϊέμενοι» αναφέρεται στους νεκρούς του παρελθόντος. Είναι πιθανό, συνειρμικά, να συνεχίζει με τον έπαινο των νεκρών.
- ⊗ Ο έπαινος των νεκρών αποτελεί ουσιαστικά παραίνεση και προτροπή προς τους ζωντανούς: τα οφέλη από τη θυσία για την πατρίδα (όπως είδαμε πιο πάνω) είναι τόσα, που λειτουργούν ως κίνητρα για τους ζωντανούς. Το μόνο που χρειάζεται, για να συμμετέχει κάποιος σ' αυτά, είναι να είναι πρόθυμος να θυσιαστεί για την πατρίδα του.

ΠΩΣ ΕΧΕΙ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΤΕΙ ΜΕΧΡΙ ΤΩΡΑ Η ΣΧΕΣΗ ΠΟΛΙΤΗ-ΠÓΛΗΣ ΣΤΟΝ ΕΠΙΤΆΦΙΟ;

- Ως σχέση συγγενική (προσηκόντως τῇ πόλει)
- Ως σχέση συναισθηματική (ἐραστὰς γιγνομένους): ο πολίτης αγαπά με πάθος την πόλη του.
- Ως σχέση διαλεκτική, αμφίδρομη.
- Ως σχέση διαχρονική: δε σταματά με το θάνατο των πολιτών, καθώς η πόλη εξακολουθεί να τους τιμά και μετά το θάνατό τους (όχι μόνο αυτούς αλλά και τα παιδιά τους) και με κάθε ευκαιρία να κάνει υπόμνηση της ανδρείας τους.